

Martijn van den Berge & Marten Middeldorp

De koers van Enschede

Eindredactie: Nadine van den Berg

Atlas voor gemeenten
Captial C, 4^e etage
Weesperplein 4
1018 WZ Amsterdam

E info@atlasvoorgemeenten.nl
I www.atlasvoorgemeenten.nl

© Atlas voor gemeenten, Amsterdam, 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De koers van Enschede

Naar een analysekader voor de stad

Inhoud

Samenvatting	8
1 Aanleiding en achtergrond	11
2 De groeiende universiteitsstad in de grensregio Twente	12
2.1 Bevolkingsgroei	12
2.2 Bevolkings- en banengroei	14
2.3 <i>Trickle down</i> en de stad	18
2.4 Sectorstructuur	23
2.5 Synthese: gaat wonen werken volgen?	30
3 Naar een analysekader voor de stadsregio	33
3.1 Bevolkingsamenstelling	33
3.2 Enschede als consumptiestad: woonattracties	34
3.3 Enschede als productiestad: banen	35
3.4 Schematische weergave Koers van Enschede	42
3.5 Stad én ommeland	46
3.6 Groeien over de grens	47
Literatuur	52
Bijlagen	56

Samenvatting

De gemeente Enschede denkt na over 'De Koers van de Stad'. Ze heeft de ambitie om te groeien in inwoneraantal van 160.000 nu naar 170.000 de komende tien tot twintig jaar. Daarbij spelen vragen als: in hoeverre moet Enschede (alleen) inzetten op kwalitatieve groei of (ook) op bevolkingsgroei in het algemeen (kwantitatief)? Zou deze groei zich vooral moeten richten op Enschede als woon- of als werkstad? In hoeverre speelt de regio versus de stad hierin een rol? Is groeien over de grens kansrijk?

Cijfermatige onderbouwing

Gegeven de bevolkingsontwikkeling van Enschede in de afgelopen tien jaar is de groei naar 170.000 inwoners ambitieus. De groei van de bevolking lag namelijk onder het Nederlands gemiddelde en dat van andere perifeer gelegen universiteitssteden.

Omdat er een sterke samenhang bestaat tussen bevolkings- en banengroei in Nederlandse steden mag verwacht worden dat de banengroei de bevolkingsgroei volgt. Dit was in Enschede niet het geval. Ondanks de beperkte bevolkingsgroei was er een sterke banengroei. Als gevolg hiervan is de werkgelegenheidsgraad gestegen. Dit was ook nodig gegeven het lage aanvangsniveau. In hoeverre dit valt toe te schrijven aan een hogere conjunctuurgevoeligheid, waar de pieken relatief hoog zijn en de dalen relatief laag, of dat er sprake is van een structurele trend, is vooralsnog onduidelijk.

Ook bestaat er een sterke samenhang tussen het percentage hoogopgeleiden (*human capital*) en banengroei in Nederlandse steden. Het percentage hoogopgeleiden is vergeleken met andere perifeer gelegen universiteitssteden relatief laag in Enschede, evenals het percentage hoogbetaalde banen. Dus ondanks het geringe aandeel hoogopgeleiden was de banengroei fors. Des te opvallender is het dat de banengroei vooral heeft plaatsgevonden in banen die vragen om een hoog opleidingsniveau. Deze banen zijn een belangrijk aanknopingspunt om talent te binden aan de stad. De groei van hoogopgeleiden is in Enschede gemiddeld vergeleken met andere Nederlandse steden. Het verschil in het aandeel hoogopgeleiden blijft vergeleken met andere universiteitssteden echter groot.

Een nadere inspectie van de sectorstructuur in Enschede en Twente leert dat deze in Enschede niet bijdraagt (neutraal) aan banengroei en in Twente licht

negatief bijdraagt aan de banengroei. De verklaring voor de banengroei is, vergelijkbaar met andere perifeer gelegen universiteitssteden, te vinden in bepaalde lokale condities zoals de aanwezigheid van een universiteit, ondernemerschap, clusters of leef- en woonklimaat.

Kwantitatief of kwalitatief groeien?

Zowel vanuit de bevolkingssamenstelling bezien (relatief klein aandeel hoogopgeleiden, lage participatiegraad en relatief hoge werkloosheid) als vanuit de banensamenstelling gezien (relatief hoge conjunctuurgevoeligheid, weinig hoogbetaalde en veel laagbetaalde banen) lijkt een ambitie voor de koers van Enschede gericht op kwalitatieve groei op zijn plaats. Deze is gericht op een groter aandeel hoogopgeleiden en hoogwaardige banen (kwalitatief); een belangrijke onderlegger voor de groei van steden in het algemeen (kwantitatief).

Aandachtspunt is dat kwalitatieve groei van bevolking en banen weliswaar een belangrijke onderlegger en daarmee aanvliegrouete is voor de stad, maar dat een toename van hoogbetaalde en hooggeschoolde banen niet automatisch tot meer laagbetaalde en laaggeschoolde banen leidt. Slechts voor bepaalde consumentendiensten is dit effect aangetoond als gevolg van bestedingen van hoogopgeleiden (*trickle down*). Voorts blijkt uit eerder onderzoek dat de laagbetaalde banen niet vanzelfsprekend worden opgevuld door werknemers uit de stad, maar eerder door pendelaars uit de omgeving van de stad. Om de arbeidsparticipatie aan de onderkant te vergroten, is sociaal-economisch beleid nodig dat zich richt op bijvoorbeeld (om)scholing en re-integratie.

Enschede als woon- of als werkstad?

Het beleidskader dat hoort bij de kwalitatieve groeiambitie redeneert twee kanten op: *werken volgt wonen* en *wonen volgt werken*. Hoewel er recentelijk veel aandacht is geweest voor het belang van de relatie werken volgt wonen, blijkt dit voor meer perifeer gelegen regio's geen vanzelfsprekendheid. De literatuur over de relatie werken volgt wonen redeneert dat talent naar de stad trekt voor studie en omwille van een groot en divers aanbod aan voorzieningen en vermaak (woonattracties). In het kielzog volgen bedrijven om te profiteren van de aldaar ontstane getalenteerde arbeidsmarkt. Het blijkt dat deze relatie vooral in de Randstad opgeld doet. In andere delen van het land is de voorwaarde van geschikte banen belangrijker om talent vast te houden: door beperkte agglomeratievoordelen is het veel minder vanzelfsprekend dat bedrijven vanzelf volgen. Bovendien blijft dit een kip-ei-verhaal, er is

waarschijnlijk sprake van een simultaan proces waarbij geen van de twee relaties per definitie dominant is: zonder talent geen banen en zonder banen geen talent. Voor beleid betekent dit dat beide aspecten van belang zijn: inzet op aantrekkelijke steden om er te wonen en te verblijven (consumptiestad) en voldoende banen om talent vast te houden (productiestad). Een woon- én werkstad dus.

Stad of regio?

Beleidsvorming dient zoveel mogelijk op het niveau van het *daily urban system* plaats te vinden: het gebied rond de centrale stad waarbinnen zich het merendeel van de dagelijkse verplaatsingen afspeelt voor onder meer woon-werkverkeer, gebruik van voorzieningen en sociale contacten. De regio Twente is hiervoor bij benadering het geïchte schaalniveau. Steden en omliggende dorpen, kernen en middelgrote steden zijn complementair en hebben elkaar hard nodig. Ook omdat gemeenten steeds meer taken en verantwoordelijkheden krijgen op het gebied van jeugdzorg, werk, inkomen en zorg, die op de schaal van een enkele gemeente moeilijk te behappen zijn.

Kansen over de grens?

Het regionale denken gaat ook over de kansen die er liggen over de grens: zonder grens zou het aantal bereikbare banen en voorzieningen in Enschede veel hoger liggen en daarmee de agglomeratievoordelen. Momenteel bestaan er veel barrières door verschillen op het gebied van taal, cultuur, schoolsystemen en fiscale en administratieve regelgeving. Ter illustratie: bij het volledig slechten van de grensbarrières neem het aantal bereikbare banen met veertig procent toe en bij tien procent afname van de barrières – meer realistisch – is de toename in bereikbare banen acht procent. Voor voorzieningen is de reisbereidheid lager waardoor de kansen over de grens beperkter zijn: de stedelijkheid van Münster ligt op een te grote afstand. In grensoverschrijdend beleid is het daarnaast zaak om rekening te houden met economische complementariteit tussen de regio's. In hoeverre bestaat er overlap in kennis en vaardigheden zodat geprofiteerd kan worden van de arbeidsmarkten en kennis aan weerszijden van de grens?

1 Aanleiding en achtergrond

De gemeente Enschede denkt na over 'De Koers van de Stad'. Ze heeft de ambitie om te groeien in inwoneraantal van 160.000 nu naar 170.000 de komende tien tot twintig jaar. Deze groeiambitie is niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief van aard: het aandeel hoogopgeleiden en het aandeel hoogbetaalde banen moet omhoog. De gedachte is dat dit groei genereert, ook wat betreft banen voor laagopgeleiden. Dit is nodig om ook de participatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt te verhogen. Bovendien blijkt dat banen van middelbaar- en laagopgeleiden gevoeliger zijn voor conjuncturele schommelingen.

Voor de gehele economie van Enschede is eerder aangetoond dat de huidige sectorsamenstelling zorgt voor relatief sterke conjuncturele schommelingen¹ en een beperkt structureel groeivermogen. Economische schokken komen relatief hard aan en dé groeisectoren van dit moment zijn relatief ondervertegenwoordigd. Een mogelijk (extra) signaal dat er in beperkte mate hoogwaardige groeiactiviteiten ontspruiten in Enschede is dat de stad veel hoogopgeleid talent ziet vertrekken naar elders.² De gemeente streeft daarom naar een robuuster Enschede: een stad waar het aandeel hoogopgeleiden toeneemt en nieuwe hoogwaardige economische activiteiten zorgen voor banen in stuwende en minder conjunctuurgevoelige sectoren. Momenteel ontbreekt het echter aan een stevig onderbouwd denkkader dat richting geeft aan deze ambitie.

Daarbij spelen ook vragen als: in hoeverre moet Enschede (alleen) inzetten op kwalitatieve groei of (ook) op bevolkingsgroei in het algemeen (kwantitatief)? Zou deze groei zich vooral moeten richten op Enschede als woon- of als werkstad? In hoeverre speelt de regio versus de stad hierin een rol? Is groeien over de grens kansrijk?

Dit rapport beschouwt bovenstaande vragen vanuit bestaande empirische en wetenschappelijke inzichten, biedt daar waar nodig aanvullende analyses (hoofdstuk 2) en brengt de belangrijkste bestanddelen van het beleidskader dat richting geeft aan de ambitie van Enschede in beeld (hoofdstuk 3).

¹ Kennispunt Twente (2018). Robuustheid economische ontwikkeling en structuur Enschede.

² Ponds, R. (2017). Presentatie 'Demografie en Aantrekkingskracht'. 06-09-2017.

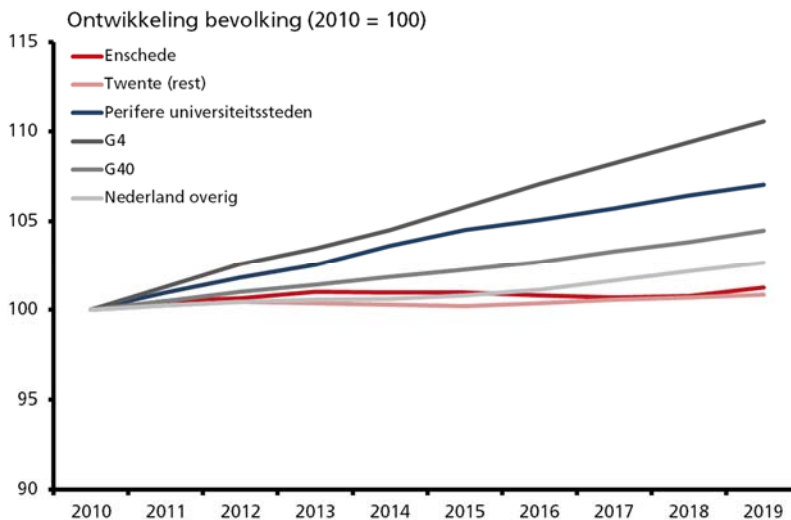
2 De groeiende universiteitsstad in de grensregio Twente

Dit hoofdstuk neemt de bevolkings- en banenontwikkeling van Enschede onder de loep. Daarbij is ook aandacht voor het aandeel hoopgeleiden en het type banen: naar sector en loon- en opleidingsniveau. Enschede en Twente worden daar waar mogelijk vergeleken met het gemiddelde van de G4, de G40 en andere universiteitssteden die aan de grens liggen (perifeer gelegen universiteitssteden).

2.1 Bevolkingsgroei

Enschede kent als perifeer gelegen universiteitsstad een gematigde bevolkingsgroei (zie figuur 2.1). De ambitie is om harder te groeien, naar 170.000 inwoners in (indicatief) tien tot twintig jaar tijd. Deze ambitie is deels gebaseerd op prognoses van het EIB, dat uitgaat van een sterke vraag naar woningen in Enschede.³ De beleidsneutrale prognose van het PBL/CBS, die de huidige woningbouwplannen meeneemt als één van de factoren in de modellen, is veel conservatiever (zie figuur 2.2).

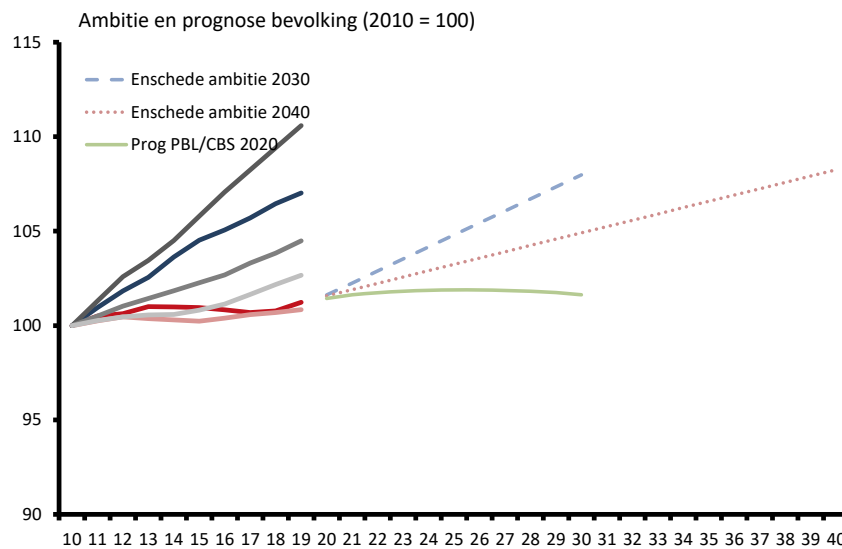
Figuur 2.1: Ontwikkeling bevolking

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

³ EIB (2019). De kwalitatieve woningvraag in Twente. Een herijking van de prognoses tot 2030, Amsterdam: Economische Instituut voor de Bouw.

Figuur 2.2: Ambitie en prognose bevolking

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Maar wat weten we over de groeiverwachtingen van steden op basis van behaalde resultaten uit het verleden? Op de langere termijn zijn groei en krimp niet persistent. Belangrijke steden uit de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw – zoals Enkhuizen de vijfde stad van Holland was in 1622 – zijn tegenwoordig gemarginaliseerd en andere steden die een kleine rol speelden in de Gouden Eeuw – zoals Eindhoven, Rotterdam en Amsterdam – zijn nu de grootste steden van Nederland. Ook meer recentelijk zijn er voorbeelden van fluctuaties: Amsterdam zag de bevolking afnemen tijdens de suburbanisatie vanaf de jaren zestig en groeit vanaf de jaren negentig weer.

Vermeulen e.a. komen tot de conclusie dat de initiële omvang van een stadsregio vóór 1980 niet significant samenhangt met de groei erna.⁴ Op de kortere termijn wordt zo'n verband wel gevonden: een regio die nu één procent harder groeit dan de rest van het land zal over tien jaar naar verwachting een half procent harder groeien. Uitgaande van de groei van Enschede in de afgelopen tien jaar die onder het Nederlands gemiddelde ligt, is een toename naar 170.000 inwoners de komende tien tot twintig jaar ambitieus.

⁴ Vermeulen, W., Teulings, C., Marlet, G., De Groot, H. (2016). Groei en Krimp. Waar moeten we bouwen – en waar vooral niet? Nijmegen: VOC uitgevers.

Op de langere termijn is het zinloos om te voorspellen of een regio gaat groeien of krimpen. De toekomst kent veel onzekerheden, zoals de overgang naar andere transportmodaliteiten, veranderende woonvoorkeuren, een herschikking van de geografie van bedrijven en banen. Groei in het verleden biedt dus niet per se een garantie voor groei in de toekomst.⁵ Het is natuurlijk wel zinvol om na te denken over een aantal ‘meest waarschijnlijke ontwikkelpaden’, en hoe de stad hier invloed op kan hebben of op zou kunnen anticiperen.

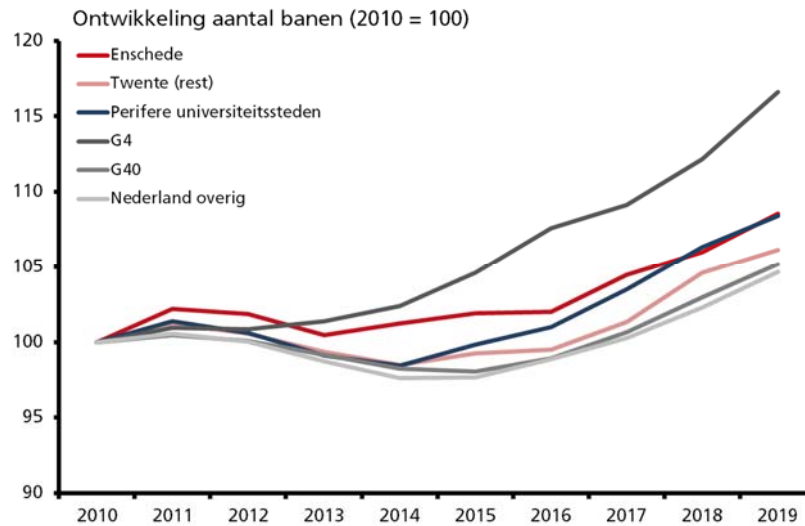
In dat opzicht is er een aantal ‘drijvers’ achter stedelijke groei die zijn onder te verdelen in woonattracties (*amenities*) en banen, waar beleid enigszins invloed op heeft. Beleid gericht op woonattracties gaat uit van het behouden en aantrekken van bevolking en daarmee uiteindelijk op de groei van het aantal banen; het vertrekpunt ‘banen’ gaat uit van het scheppen van banen om daarmee bevolking te behouden en aan te trekken. Dit sluit aan bij de vraag of Enschede een woon- of werkstad wil zijn. Hier komen we later uitgebreider op terug wanneer we trechters naar een beleidsanalysekader voor de stad.

2.2 Bevolkings- en banengroei

De gemiddelde banengroei van Enschede als stad lag de afgelopen tien jaar rond het niveau van andere perifeer gelegen universiteitssteden (zie figuur 2.3). De rest van Twente beweegt mee op een lager groeiniveau. Die groei van Twente is groter dan gemiddeld in de rest van Nederland (exclusief de G4 en G40).

⁵ Hier valt nog bij op te merken dat Glaeser e.a. wel een langdurige trend vinden voor steden met relatief veel hoogopgeleiden, in: Glaeser, E., Ponzetto, G., Tobio, K. (2013). Cities, Skills, and Regional Change, *Regional Studies* 53(9):1689–99.

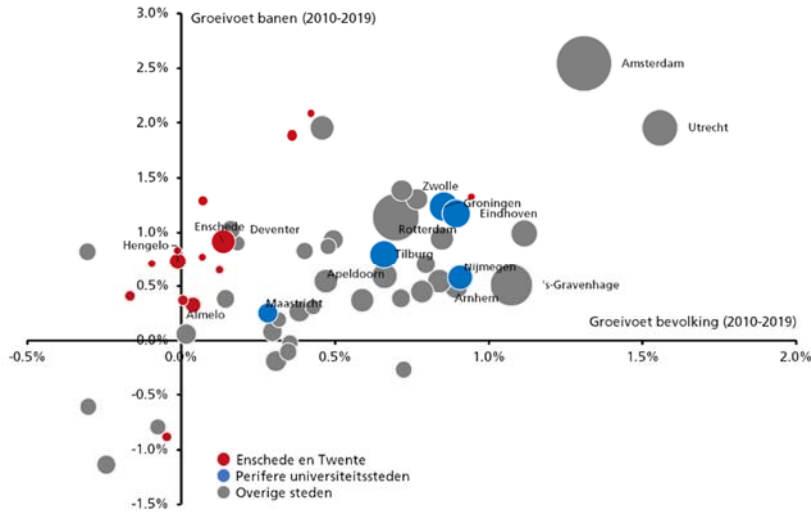
Figuur 2.3: Ontwikkeling banen (2010-2019)

Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

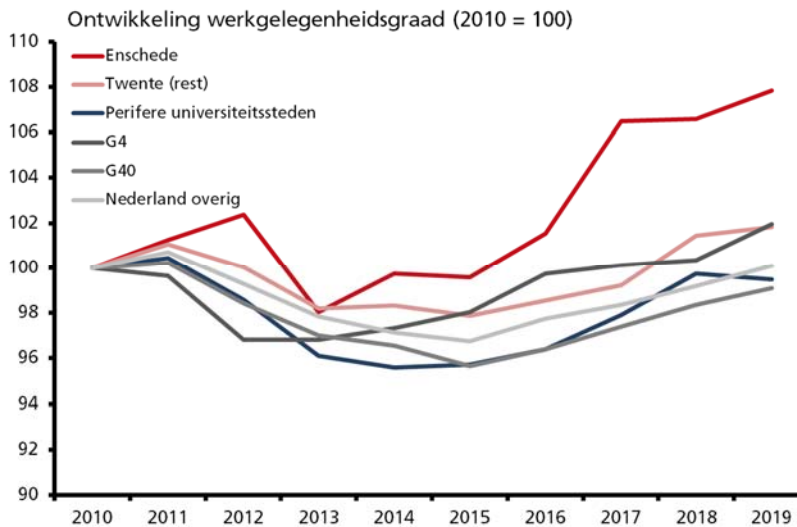
De banengroei in Enschede en de rest van Twente is opvallend gegeven de beperkte bevolkingsgroei (zie figuur 2.4). Over het algemeen gaat een groei van de bevolking samen met een groei van het aantal banen. Enschede kent echter een forse banengroei ondanks de beperkte bevolkingsgroei. Dit betekent dat de werkgelegenheidsgraad – de verhouding beroepsbevolking en banen – het afgelopen decennium is toegenomen. Dat was ook nodig, want de werkgelegenheidsgraad in Enschede was laag ten opzichte van andere perifeer gelegen universiteitssteden (zie figuur 2.5).

Figuur 2.4: Groei bevolking en banen in G40-steden

Bron: LISA, CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.5: Ontwikkeling werkgelegenheidsgraad (2010-2019)

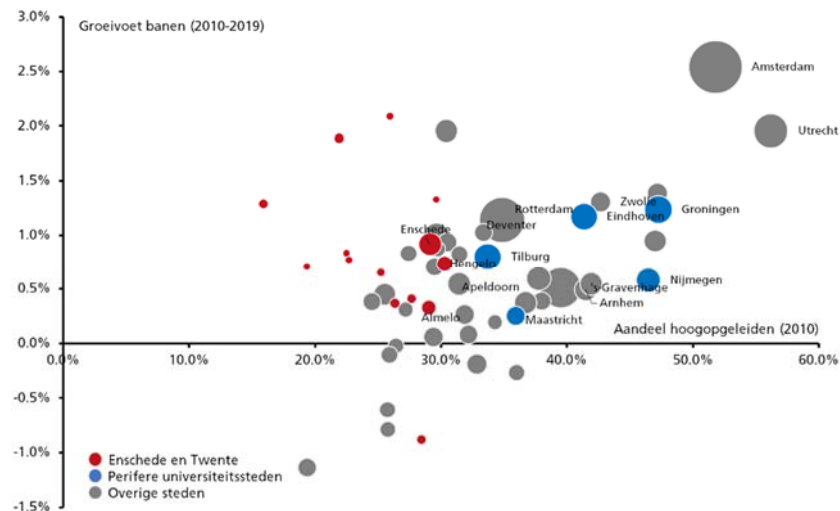
Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

Deze toename van het aantal banen kan overigens samenhangen met de conjunctuurgevoeligheid van de economie in Enschede, waarbij in een

neergaande fase het aantal banen ook weer harder kan gaan afnemen.⁶ Of de werkgelegenheidsgraad in Enschede ook structureel stijgt, moet de komende decennia nog blijken.

Er is een duidelijke samenhang tussen het aandeel hoogopgeleiden en banengroei (zie figuur 2.6).⁷ Het aandeel hoogopgeleiden is relatief klein in Enschede, zeker vergeleken met andere perifeer gelegen universiteitssteden. Ook hier heeft Enschede, gegeven dit kleinere aandeel, het aantal banen behoorlijk zien toenemen. Het relatief kleine aandeel hoogopgeleiden kan wel een rem zijn op een verdere groei.⁸

Figuur 2.6: Aandeel hoogopgeleiden en groei banen in G40-steden

Bron: CBS, LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

In de afgelopen dertig jaar is het belang van de aanwezigheid van *human capital* (letterlijk: menselijk kapitaal) steeds groter geworden door wereldwijde integratie van productieprocessen en de bijbehorende transformatie van ontwikkelde economieën naar een kenniseconomie (OECD, 2006). In zo'n economie is de aanwezigheid van hoogopgeleiden cruciaal voor economische groei op de lange termijn.

⁶ Kennispunt Twente (2018). Robuustheid economische ontwikkeling en structuur Enschede.

⁷ In de figuur is het percentage hoogopgeleiden in 2010 afgezet tegen de banengroei in 2010-2019 omdat de veronderstelde causaliteit hier loopt van hoogopgeleiden naar banengroei.

⁸ Overigens neemt dit percentage wel toe, maar niet sneller dan in andere steden.

De aanwezigheid van hoogopgeleiden zorgt volgens de wetenschappelijke theorieën voor een groei van de economie door innovatie en *spillover*-effecten. Door deze externe effecten van de aanwezigheid van hoogopgeleiden wordt de gehele bevolking productiever en groeit de lokale economie in een hoger tempo.⁹ Hoogopgeleiden kennen een relatief hoge productiviteit (sgroei), zijn vaker actief zijn in groeiende sectoren die andere sectoren aanjagen (stuwende sectoren), genereren meer start-ups en spin-offs en consumeren relatief veel in de stad. Deze economische groei resulteert in hogere lonen en trekt daarmee bevolking aan. Op de korte en middellange termijn is de aanwezigheid van hoogopgeleiden dus een belangrijke voorspeller van bevolkingsgroei. Ook op de langere termijn wijzen studies in de richting van een meer persistente groei in steden met relatief veel hoogopgeleiden.¹⁰

De groeiambitie van Enschede zou zich in dit perspectief moeten richten op kwalitatieve bevolkingsgroei, namelijk een toename van het aandeel hoogopgeleiden. In hoeverre ook de onderkant van de arbeidsmarkt hiervan profiteert, staat centraal in de volgende paragraaf.

2.3 *Trickle down* en de stad

Naast dat de aanwezigheid van hoogopgeleiden op de korte en middellange termijn een goeie voorspeller van bevolkingsgroei en banengroei in het algemeen is, zou dit productie- en consumptie-effect vervolgens ook zorgen voor een stijging van de arbeidsparticipatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt via een toename van laagbetaalde banen (*trickle-down*).

Volgens bekende econoom Enrico Moretti is in succesvolle steden niet zozeer sprake van algemene banengroei, maar vooral van een toename van het aantal goed betaalde banen. Die banen zorgen vervolgens weer voor meer laaggeschoolde banen en hogere lonen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Moretti stelt: *'The rising tide lifts all boats, at least all boats that are in the same city'* (2012: 63).¹¹ Gaat dit ook op voor de Nederlandse situatie?

⁹ Rauch, James E. (1993). Productivity Gains from Geographic Concentration of Human Capital: Evidence From the Cities, *Journal of Urban Economics* 34 (3905): 380–400; Moretti, E. (2004). Workers' Education, Spillovers, and Productivity: Evidence from Plant-Level Production Functions, *American Economic Review* 94: 656–90; Glaeser, E., Ponzetto, G., Tobio, K. (2013). Cities, Skills, and Regional Change, *Regional Studies* 53(9): 1689–99.

¹⁰ Glaeser, E., Ponzetto, G., Tobio, K. (2013). Cities, Skills, and Regional Change, *Regional Studies* 53(9): 1689–99.

¹¹ Moretti, E. (2012), *The new geography of jobs*, New York: HMH Books.

Het PBL¹² concludeert voor Nederlandse stadsgewesten dat dit gemiddeld genomen niet het geval is: daar waar het aantal hoogbetaalde banen is toegenomen neemt niet automatisch ook het aantal laagbetaalde banen toe. Een dergelijk effect wordt wel in Amsterdam waargenomen.

Ook wordt er nauwelijks een effect gevonden van het aantal hoogbetaalde banen op de baankansen voor laagopgeleide WW- en bijstandsontvangers. Als er al nieuwe laagbetaalde banen ontstaan, worden deze eerder opgevuld met forenzen uit de omgeving van de stad en door verhuizers van elders. Ook Ponds e.a. (2015) concluderen dat laagopgeleiden in de omgeving van de stad sterk concurreren om de voor hen geschikte banen in de stad.

Wel wordt in de literatuur enig bewijs gevonden voor het voorgenoemde consumptie-effect van hoogbetaalde werknemers. De theorie over *trickle down* redeneert dat door de aanwezigheid van hoogbetaalde werknemers de vraag naar consumentendiensten toeneemt. Het PBL (2016) vindt dat effect vooral in het stadsgewest Amsterdam: de consumentendiensten die weinig tot geen scholing vereisen worden 4,5 procent beter beloond dan vergelijkbare banen buiten de Nederlandse stadsgewesten. In mindere mate gaat dit ook op voor Utrecht, Rotterdam en Den Haag. Ook Ponds e.a. (2015) vinden dergelijke consumptie-effecten in sectoren als detailhandel, horeca en cultuur en recreatie, waar een stijging van het aantal banen samenhangt met een toename van het aandeel hoogopgeleiden. Omdat deze consumptieve bestedingen worden gedaan in de stad waar deze hoogopgeleiden wonen – de bestedingen vinden dicht bij huis plaats – bestaat deze relatie op het niveau van de stad.

Samenvattend leidt een toename van hoogbetaalde en hooggeschoolde banen niet automatisch tot meer laagbetaalde en laaggeschoolde banen en een betere beloning aan de onderkant van de arbeidsmarkt in het algemeen. Slechts voor bepaalde consumentendiensten is dit effect aangetoond als gevolg van bestedingen van hoogopgeleiden. Bovendien worden de laagbetaalde banen niet vanzelfsprekend opgevuld door werknemers uit de stad, maar eerder door pendelaars uit de omgeving van de stad.

¹² PBL (2016). De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijke ongelijkheid en opties voor beleid. Ruimtelijke verkenningen 2016, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Terug naar Enschede...

Uit eerder Atlas-onderzoek¹³ blijkt dat de participatiegraad in Enschede laag is vergeleken met het gemiddelde in de vijftig grootste gemeenten van Nederland en ook lager is dan in andere steden in de grensregio. De werkloosheid is er hoger en het aandeel bijstandsgerechtigden groter. De belangrijkste oorzaak aan de aanbodkant is een lage of geen startkwalificatie (o.a. met een Turkse migratieachtergrond) en arbeidsongeschiktheid (o.a. gezondheidsproblemen). Aan de vraagkant spelen de beperkte bereikbaarheid van banen en het relatief hoge aantal sociale huurwoningen en huizen in een lagere prijscategorie een rol.

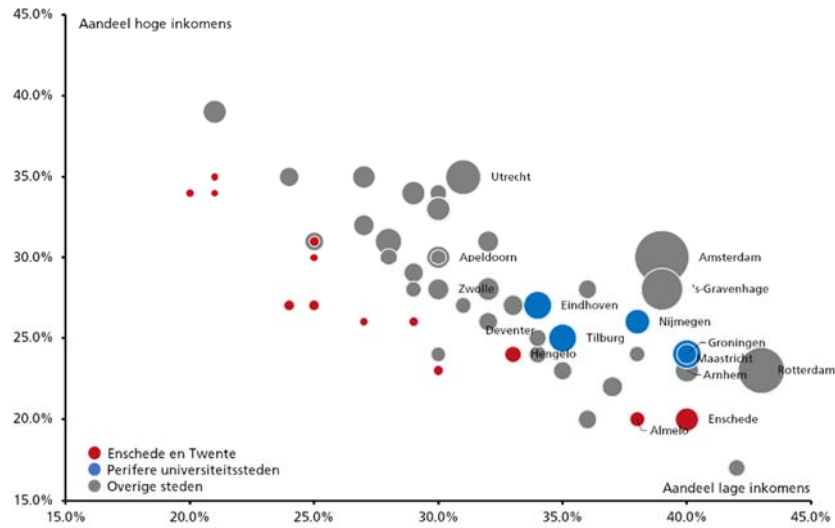
Voor de bereikbaarheid van banen ligt dit genuanceerd: ten opzichte van de beroepsbevolking is er relatief veel laagbetaald werk. Dat dit niet leidt tot een hogere arbeidsparticipatie onder laagopgeleiden heeft ten eerste te maken met concurrentie van werknemers uit de omgeving van de stad: relatief veel laagopgeleide werknemers uit de regio nemen de banen in de stad Enschede in. Daarnaast is er sprake van verdringing op de arbeidsmarkt tussen verschillende bevolkingsgroepen. Er werken in Enschede relatief veel middelbaar en hoogopgeleiden in beroepen die ook geschikt zijn voor laagopgeleiden. Dat verkleint de kans op werk voor de laagopgeleide inwoners van Enschede. En dat zorgt ervoor dat de werkloosheid juist onder de laagopgeleide inwoners van Enschede relatief hoog is.

Onderstaande figuur toont het aandeel hoge en lage *inkomens* (hoogste en laagste drie decielen).¹⁴ Het aandeel hoge inkomens is relatief klein in Enschede en het aandeel lage inkomens is relatief groot. Hoewel we hier niet kijken naar hoge en laagbetaalde *banen* maar naar *inkomens*, past dit in het beeld dat uit eerder onderzoek naar voren komt: het aandeel hoogbetaalde banen en hoogopgeleiden is in Enschede relatief klein en het aandeel laagbetaalde banen en lager opgeleiden relatief groot. Ook is het aandeel hoge inkomens van 20% stabiel (zie figuur 2.8).

¹³ Marlet, G. et al. (2015). Participatiewijzer Enschede, Utrecht: Atlas voor gemeenten; Atlas voor gemeenten (2019). Enschede en mogelijke verdeelmaatstaven in het sociaal domein. Amsterdam: Atlas voor gemeenten.

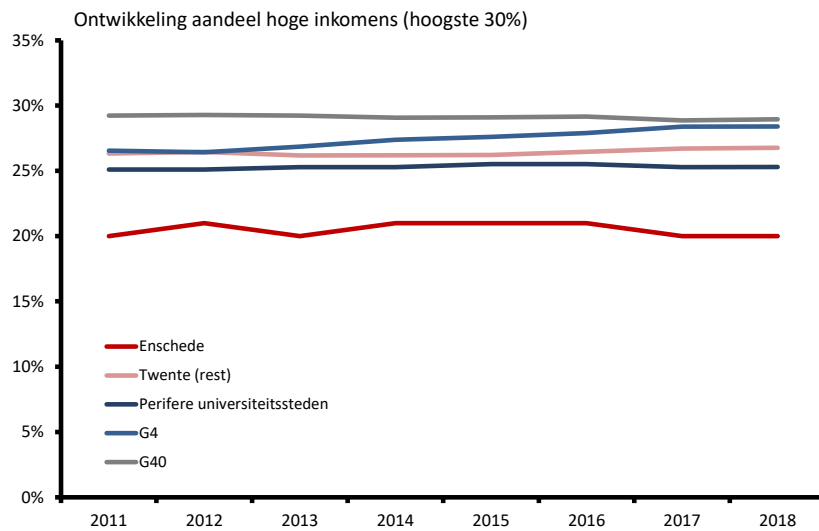
¹⁴ Voor een analyse van het aandeel hoog en laagbetaalde banen is microdata van het CBS nodig. Dit valt buiten de scope van dit onderzoek.

Figuur 2.7: Hoge en lage inkomens 2011-2018 (hoogste en laagste drie decielen)¹⁵

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.8: Ontwikkeling aandeel hoge inkomens (hoogste 30%)

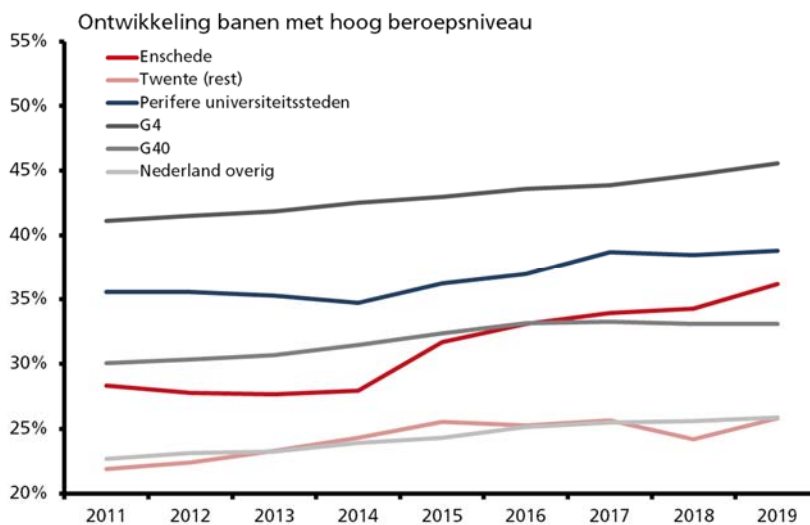

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

¹⁵ Data alleen beschikbaar voor 2011-2018.

Opvallend is dat sinds 2014 het aantal banen met een hoog beroepsniveau¹⁶ in Enschede wel is gestegen, zowel absoluut als ten opzichte van de rest van Nederland (zie figuur 2.9). Het betreft een flinke stijging van ongeveer 25 procent in vier jaar tijd, hoewel aangetekend moet worden dat deze cijfers op enquêtegegevens gebaseerd zijn en daarmee met enige onzekerheid omgeven zijn. Dat het aandeel hoge inkomens deze trend niet volgt, is opvallend. Dit kan betekenen dat deze banen vervuld worden door jonge mensen aan het begin van hun carrière. Een andere verklaring is dat de banen worden ingevuld door werknemers woonachtig op pendelafstand buiten Enschede, hoewel dit op basis van figuur 2.8 maar deels het geval lijkt te zijn: in de regio Twente is het aandeel hoge inkomens maar beperkt toegenomen. Aanvullend onderzoek zou moeten uitwijzen door wie deze banen vervuld worden en welke sectoren met name ten grondslag liggen aan deze groei. Niet weergegeven, maar wel noemenswaardig is overigens dat dat aantal banen met een laag beroepsniveau min of meer stabiel is gebleven en het aantal banen met middelbaar beroepsniveau zelfs is afgenomen.

Figuur 2.9: Ontwikkeling banen met een hoog beroepsniveau¹⁷

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

¹⁶ Het gaat om banen die "complexe probleemoplossing, besluitvorming en creativiteit vereisen op basis van een uitgebreide theoretische en feitelijke kennis op een gespecialiseerd gebied." Uit: International Labour Organization (2012). International Standard Classification of Occupations, Geneva: International Labour Office.

¹⁷ Data vanaf 2011 in verband met definitiewijziging EBB.

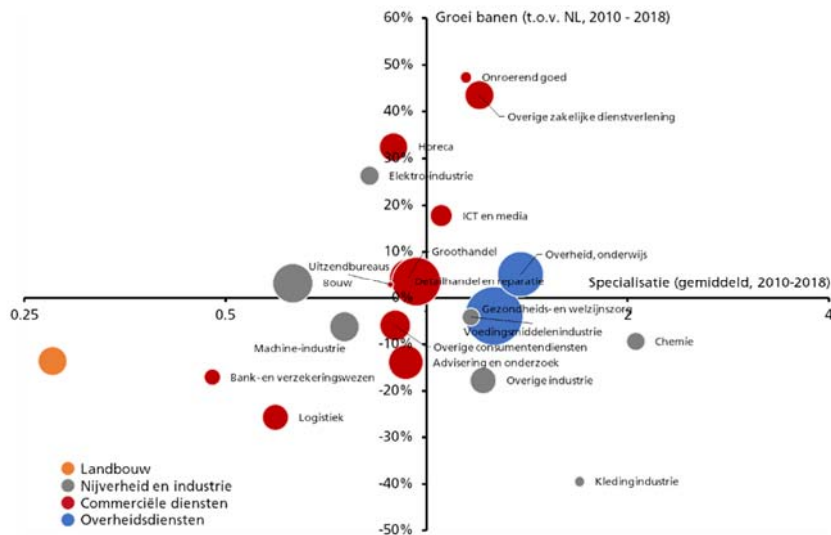
Bovenstaande betekent dat het aandeel hoogopgeleiden weliswaar een goede voorspeller is van algemene bevolkings- en banengroei, maar dat dit niet per definitie leidt tot een hogere arbeidsparticipatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

2.4 Sectorstructuur

Het aantal banen is in Enschede de afgelopen vijf jaar meer dan gemiddeld toegenomen (zie figuur 2.5). De rest van Twente volgt die ontwikkeling. Figuur 2.10 zet de relatieve groei van het aantal banen tussen 2010 en 2018 (ten opzichte van het Nederlands gemiddelde) af tegen de relatieve specialisatie van Enschede in die sector. De grootte van de bollen geeft het gewicht van de sector in de werkgelegenheid weer. In bijlage 1 is een tabel met gedetailleerde cijfers per sector opgenomen.

De grootste werkgever in Enschede is de quartaire sector (overheid, onderwijs en gezondheids- en welzijnszorg). Ongeveer 35 procent van de banen is in deze sectoren te vinden. Dit is ook het geval in andere perifeer gelegen universiteitssteden en, in mindere mate, in de G4 en G40. Steden vervullen een centrumfunctie voor een grotere regio, waardoor deze diensten er geconcentreerd zijn. De groei van het aantal banen in deze sectoren beweegt zich rond het Nederlands gemiddelde.

Figuur 2.10: Groei banen (t.o.v. NL-gemiddeld) en specialisaties Enschede

Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

De grootste groei in Enschede is afkomstig van de sector ‘Overige zakelijke dienstverlening’. Onder deze sector vallen verschillende bedrijven die diensten verlenen aan andere bedrijven: beveiliging en schoonmaak, maar ook vertaling en grafisch ontwerp. Vooral schoonmaakdiensten lijken te groeien in het kielzog van de algemene economische groei. Ook de sectoren onroerend goed en, in mindere mate, ICT en media zijn te classificeren als aanjagers: sectoren waarin Enschede gespecialiseerd is, en waarin de groei sterker is dan gemiddeld in Nederland.

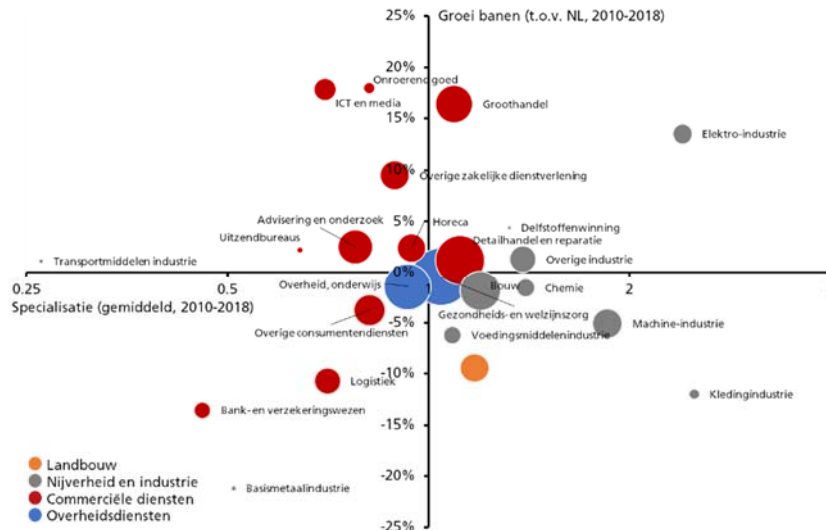
De industriële sectoren waarin Enschede gespecialiseerd is, zijn over het algemeen juist minder sterk gegroeid dan het Nederlands gemiddelde. De kledingindustrie, ooit vanuit de textielindustrie een grote werkgever in Enschede, is ten opzichte van het Nederlands gemiddelde flink gekrompen. Ook de sectoren chemie, voedingsmiddelenindustrie en overige industrie zijn minder sterk gegroeid dan gemiddeld in Nederland.

De sectoren landbouw, logistiek, bank- en verzekeringswezen, machine-industrie, advisering en onderzoek, en overige consumentendiensten zijn minder sterk vertegenwoordigd in Enschede, en kennen ook een zwakkere groei dan gemiddeld in Nederland. De sectoren advisering en onderzoek, en

logistiek kennen ook in absolute termen krimp terwijl deze in Nederland als geheel wel duidelijk zijn gegroeid. Als zodanig zijn deze sectoren te classificeren als achterblijvers.

De arbeidsmarkt is per definitie een regionale markt, waardoor het goed is om ook een blik te werpen op de sectorstructuur van Twente als geheel. Niet alleen zullen werknemers in Enschede deels in de rest van Twente werken, ook zijn veel bedrijven in de gehele regio met elkaar verweven via lokale netwerken. Figuur 2.11 brengt de sectorstructuur van Twente in beeld.

Figuur 2.11: Groei banen (t.o.v. NL-gemiddeld) en specialisaties Twente totaal

Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

De regio Twente als geheel is gespecialiseerd in verschillende industriële sectoren, zoals de elektro-industrie, machine-industrie en kledingindustrie. Hoewel deze sectoren afgemeten aan het aantal banen niet tot de grootste sectoren van de regio behoren, is hun aandeel in de economie groter dan gemiddeld in Nederland en daarmee te classificeren als specialisatie. Een terugblik op Enschede: de elektro-industrie behoort in de stad tot een van de (her)opkomende sectoren. Enschede kent een kleiner dan gemiddeld aandeel banen in deze sector, maar de sector groeit sterker dan gemiddeld.

Evenals in Enschede is in Twente als geheel de groei en specialisatie in de sectoren bank- en verzekeringswezen, logistiek en overige consumentendiensten benedengemiddeld. De ontwikkelingen in de sector advisering en onderzoek zijn gunstiger dan in Enschede.

In studies als *De Kracht van Oost-Nederland* wordt het belang van een aantal clusters voor de groei van de lokale economie benadrukt. De analyses in dat rapport gaan uit van *skill*-gerelateerdheid. Ze kunnen met de beschikbare data en scope van deze studie niet herhaald worden. Wel kan in beeld gebracht worden hoe de werkgelegenheid in de kernsectoren van deze clusters zich in

de periode 2010-2018 ontwikkeld heeft, en hoe groot het aandeel in de lokale economie is. Tabel 2.1 laat zien hoe dit eruitziet voor de regio Twente.

Tabel 2.1: Baancijfers clusters *De Kracht van Oost-Nederland*

	Aantal banen	Aandeel totaal banen	Groeivoet (2010-2019)	Specialisatie
Agrofood	1410	0,4%	-1,1%	0,67
Chemie	960	0,3%	1,4%	0,79
Creatieve sector	990	0,3%	6,0%	0,61
Energie	430	0,1%	2,4%	0,82
Financiële diensten	1620	0,5%	-5,2%	0,34
HTSM	1920	0,6%	1,6%	1,88
ICT	6020	1,9%	7,0%	0,80
Life sciences, Health	1000	0,3%	3,1%	0,87
Logistiek	5610	1,8%	1,7%	0,97
Tuinbouw	920	0,3%	3,2%	0,33
Water	50	0,0%	1,1%	0,08
Zakelijke diensten	8520	2,7%	1,7%	0,75

Ten eerste valt op dat in bijna alle kernsectoren sprake is van stevige groei, uitgezonderd de clusters agrofood en financiële diensten. Dat er sprake is van groei is niet vreemd, omdat het gaat om sectoren die aanjagers zouden moeten zijn van economische groei – daar zijn ze op geselecteerd. De groei ligt, afgezien van de clusters agrofood, financiële diensten en zakelijke diensten, hoger dan gemiddeld in Nederland: een tweede aanwijzing dat deze clusters als aanjager van de lokale economie zouden kunnen fungeren.¹⁸ Op dit moment is echter alleen het cluster Hightech-systemen en materialen (HTSM) in de regio Twente sterk vertegenwoordigd (specialisatie).

¹⁸ Het cluster water omvat te weinig arbeidsplaatsen om uitspraken over te doen.

Tekstkader 1: Documentanalyse specialisaties Twente

De rapporten *Ruimte geven aan economische vernieuwing*¹⁹ en *De kracht van Oost-Nederland*²⁰ gaan voor Twente en andere Nederlandse regio's in op regionale specialisaties en kansen voor diversificatie.

Ten eerste is er een aantal sectoren die sterk drijven op wetenschappelijke kennis (*science based* sectoren) en in verbinding staan met het onderzoeks- en onderwijssysteem van Enschede met de goed ontwikkelde universiteitscampus van de Universiteit Twente als spin in het web. Veruit de grootste sector bestaat uit Hightech-systemen en materialen (HTSM). De sector is goed ingebed in de regio; er bestaan veel cross-overs met andere sectoren, met name life sciences en health, ICT en chemie. Hoewel de laatste sectoren erg klein zijn en chemie als sector zich in een verzadigingsfase bevindt (zie ook de analyse van Atlas voor gemeenten in deze paragraaf).

Verder is de regio gespecialiseerd in kleinschalige overige industriële sectoren (textiel- en kledingindustrie, technologische industrie, hout- & papierindustrie, metaalindustrie, meubelindustrie en chemie), alsook in agrofood en logistiek. Voor de logistiek is dit echter niet terug te zien in recente cijfers in de analyse van Atlas voor gemeenten in deze paragraaf; logistiek is geen specialisatie in Enschede en de regio Twente als geheel.

Naast HTSM zijn andere specialisaties beperkt ingebed en/of relatief klein. Een dergelijke eenzijdige specialisatie maakt de economie kwetsbaar door het ontbreken van een portfolio-effect: als het in de sterk gespecialiseerde sector minder gaat, wordt dit beperkt opgevangen door andere sectoren (zie ook tekstkader 3 in paragraaf 3.3).

Hebben de stad en regio een gunstige sectorstructuur?

De beperkte bereikbaarheid van banen (agglomeratiekracht) en de sectorstructuur (het type banen) zijn een rem op de groei van Enschede en Twente als geheel.²¹ Door te kijken naar de relatieve representatie en banengroei van elke sector in Enschede (respectievelijk Twente) in vergelijking met de gemiddelde groei per sector in Nederland is het mogelijk om de banengroei in drie componenten in te delen. Zo'n decompositie van

¹⁹ Oort, F. van, Weterings, A., Nederlkoska, L., Neffke, F. (2015). *Ruimte geven aan economische vernieuwing*, Den Haag: PBL.

²⁰ Atzema, O., Renooy, P., Hospers, G.J., Teisman, G., Oort, F. van, Tordoir, P. (2017). *Werkdocument – De kracht van Oost-Nederland. Een economisch-geografische analyse, versie 4*, Amsterdam, Den Haag, Enschede, Nijmegen, Rotterdam & Utrecht.

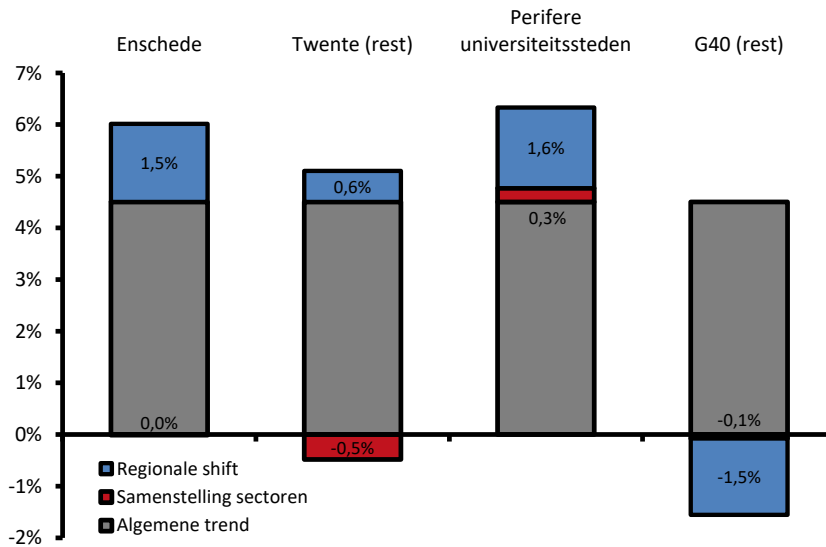
²¹ Zie: Marlet, G., Woerkens, C. van, Ponds, R. (2012). *Cultuurkaart Enschede*, Utrecht: Atlas voor gemeenten; CPB (2010). *Stad en land*. Den Haag: Centraal Planbureau; De Kracht van Oost (2017). *Werkdocument de kracht van Oost-Nederland. Regioplan, ESD2, IHS, Ruimtelijk Economische Atelier* Tordoir, Amsterdam, Den Haag, Enschede, Nijmegen, Rotterdam en Utrecht.

de banengroei wordt een shift-share-analyse genoemd en is te zien in figuur 2.12. Daarbij wordt in eerste instantie de totale banengroei afgezet tegen de totale banengroei in Nederland. Deze component is de ‘algemene trend’. De sterkere of zwakkere banengroei wordt vervolgens opgesplitst in een sectorale en een regionale component. Wanneer een in Enschede oververtegenwoordigde sector in Nederland zou krimpen, ligt het voor de hand dat dit de banengroei in Enschede drukt. Andersom leidt specialisatie in een groeisector tot een hogere verwachte banengroei. Het deel van de boven- of benedengemiddelde banengroei dat verklaard kan worden door de relatieve specialisatie in bepaalde sectoren is de factor ‘samenstelling sectoren’. Het deel van de banengroei dat niet verklaard kan worden door de sectorstructuur wordt ‘regionale shift’ genoemd. Dit laat zien in hoeverre de banengroei voortkomt uit regionale karakteristieken van het vestigingsklimaat.

In zowel Enschede als in de perifeer gelegen universiteitssteden is sprake van een gunstig regionaal vestigingsklimaat. De analyse kan geen inzicht bieden in de specifieke lokale kenmerken die voor dit gunstige vestigingsklimaat zorgen. Voorbeelden van een gunstig regionaal vestigingsklimaat zouden kunnen zijn: de aanwezigheid van een universiteit, innovatieve bedrijven, ondernemerschapdynamiek en een sterk regionaal netwerk. De sectorstructuur van Enschede draagt niet bij aan de banenontwikkeling, noch positief, noch negatief. In Twente is deze zelfs een rem op de banengroei (-0,5%). Ten opzichte van de overige G40-steden (die geen perifeer gelegen universiteitsstad zijn), scoren Enschede en Twente positief. Dat de banengroei in Enschede relatief hoog is gegeven de bevolkingsgroei en het aandeel hoogopgeleiden heeft dus voor een groot deel te maken met gunstige factoren in het vestigingsklimaat.²² Wat hier precies aan ten grondslag ligt vraagt om een nadere analyse van deze vestigingsplaatsfactoren.

²² Daarbij aangetekend dat enkele grote bedrijven die hard zijn gegroeid een groot effect kunnen hebben op de banengroei die niet wordt ‘opgepikt’ door de factor ‘samenstelling van sectoren’.

Figuur 2.12: Shift-share-analyse

Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

2.5 Synthese: gaat wonen werken volgen?

Samenvattend is uit dit hoofdstuk tot nu toe gebleken dat de bevolkingsgroei in Enschede en Twente relatief laag is. Hoewel bevolkings- en banengroei vaak hand-in-hand gaan, kende Enschede desondanks een flinke banengroei, waardoor de werkgelegenheidsgraad de afgelopen jaren is toegenomen. De groei vond met name plaats in banen met een hoog beroepsniveau; het aantal banen op een laag beroepsniveau bleef stabiel en het aantal banen met een middelbaar beroepsniveau daalde zelfs. Hoewel de toename van het aantal banen (met een hoog beroepsniveau) nog niet meteen heeft geresulteerd in een snellere bevolkingsgroei en meer specifiek een toename van hoogbetaalde banen en hoogopgeleiden, is het voor de ambitie ‘het vasthouden en aantrekken van talent’ een belangrijk aanknopingspunt. Ook als het gaat om het beperken van verdringing op de arbeidsmarkt.

Dit sluit namelijk aan bij de discussie in de economisch geografische literatuur of *werken het wonen volgt* of *wonen het werken*. Hoewel er recentelijk veel aandacht is geweest voor het belang van de relatie werken volgt wonen, blijkt dit voor meer perifere gelegen regio's geen vanzelfsprekendheid. De literatuur

over de relatie werken volgt wonen redeneert dat talent naar de stad trekt voor studie en omwille van een groot en divers aanbod aan voorzieningen en vermaak (woonattracties). In het kielzog volgen bedrijven om te profiteren van de aldaar ontstane getalenteerde arbeidsmarkt. Het blijkt dat deze relatie vooral in de Randstad opgeld doet.²³ In andere delen van het land is de voorwaarde van geschikte banen belangrijker om talent vast te houden: door beperkte agglomeratievoordelen is het veel minder vanzelfsprekend dat bedrijven vanzelf volgen. Bovendien blijft dit een kip-ei-verhaal, er is waarschijnlijk sprake van een simultaan proces waarbij geen van de twee relaties per definitie dominant is: zonder talent geen banen en zonder banen geen talent.²⁴ Voor beleid betekent dit dat beide aspecten van belang zijn: inzet op aantrekkelijke steden om er te wonen en te verblijven (woonattracties) en voldoende banen om talent vast te houden.

In de situatie van Enschede zijn de banen recentelijk sneller toegenomen dan op basis van de bevolkingsgroei en het aandeel hoogopgeleiden verwacht mag worden. Dit biedt kansen om talent vast te houden, mits de kennis en vaardigheden van recent afgestudeerden aansluiten bij de arbeidsvraag. Afgestudeerden staan voor een flink aantal keuzes die allemaal rond het moment van afstuderen plaatsvinden.²⁵ De onderzoekers van *Geslaagd in de stad* stellen dan ook dat deze periode bepalend is voor het traject dat daarna volgt. Eenmaal een keuze gemaakt in deze bepalende periode neemt na enkele jaren de verhuisbereidheid sterk af. Dit maakt de afstudeerperiode de uitgelezen periode om talent aan de stad te binden.

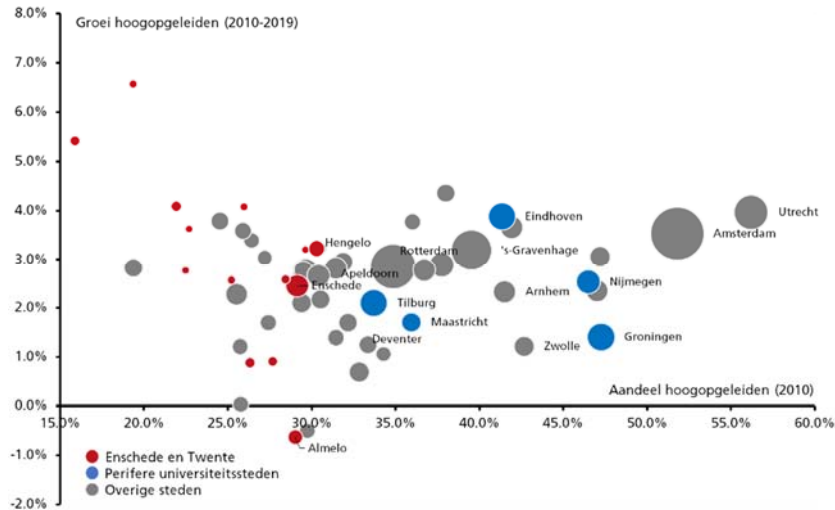
De ontwikkeling van het aandeel hoogopgeleiden in Enschede bevindt zich in het midden van het spectrum, zowel ten opzichte van perifeer gelegen universiteitssteden als de overige middelgrote steden (zie figuur 2.13). Gegeven het lage aanvangsniveau van het percentage hoogopgeleiden is hier mogelijk sprake van een inhaalslag, hoewel de verschillen met andere steden vooralsnog groot blijven.

²³ Graaff, T., Oort, F. van & Florax, R. (2012). Sectoral heterogeneity, accessibility and population-employment dynamics in Dutch cities, *Journal of Transport Geography* (25) pp. 115-127; Oort, F. van, Graaff, T. de, Boschma, S. (2008). *Woon-werk dynamiek in Nederlandse gemeenten*, Ruimtelijk Planbureau. Rotterdam: NAi Uitgevers.

²⁴ Storper, M. & Scott, A.J. (2009). Rethinking human capital, creativity and urban Growth, *Journal of Economic Geography* 9 (2009) pp. 147-167.

²⁵ Venhorst, Koster & Van Dijk (2013). *Geslaagd in de stad*, URSI Research Report 344.

Figuur 2.13: Aandeel en groei hoogopgeleiden

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

De eerder conclusie over het inzetten op kwalitatieve groei via een groter aandeel hoogopgeleiden geldt dus ook voor banen. Hoogwaardige banen zijn namelijk nodig om talent vast te houden. De sectorstructuur in Enschede en Twente draagt echter niet bij aan banengroei en is bovendien relatief conjunctuurgevoelig.²⁶ Diversificatie van de sectorstructuur naar nieuwe, meer hoogwaardige activiteiten is dan ook een belangrijke stip op de horizon. Het volgende hoofdstuk biedt hiervoor meer aanknopingspunten.

²⁶ Kennispunt Twente (2018). Robuustheid economische ontwikkeling en structuur Enschede.

3 Naar een analysekader voor de stadsregio

Volgens de moderne locatietheorieën wordt de aantrekkingskracht van steden en regio's op bedrijven en huishoudens verklaard door een combinatie van de productievoordelen voor bedrijven – die zich vertalen in meer kans op werk en een hoger loon voor huishoudens – én de consumptievoordelen voor huishoudens door de aanwezigheid van *amenities* (of woonattracties). Beide factoren, werk en woonattracties, blijken in Nederland ongeveer even belangrijk te zijn voor het verklaren van regionale verschillen in aantrekkingskracht.²⁷ Specifiek voor Enschede zijn beide belangrijk om talent vast te houden. Productiestad en consumptiestad staan dus in verbinding met de bevolkingssamenstelling. Deze elementen – bevolkingssamenstelling, consumptiestad en productiestad – komen in dit hoofdstuk samen in een analysekader voor de stad.

3.1 Bevolkingssamenstelling

Voorafgaand aan de analyse van Enschede als consumptie- en productiestad is een kanttekening bij het mechanisme van *trickle down* op zijn plaats. Als het lukt om meer hoogopgeleiden te behouden zal dit via *trickle down* maar op beperkte schaal leiden tot meer laagbetaalde banen (zie hoofdstuk 2). Bovendien ligt het aantal laagbetaalde banen al relatief hoog in Enschede en wordt de groei van deze banen niet vanzelfsprekend ingevuld door niet-werkenden uit de stad, maar grotendeels door niet-werkenden uit de omgeving van de stad. De arbeidsparticipatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt verhogen via een groter aandeel hoogopgeleiden en hoogwaardige banen (*trickle down*) heeft dus zijn beperkingen. Daarom is het goed te beseffen dat beleid gericht op de mobilisatie van de onderkant van de arbeidsmarkt evengoed van belang is indien één van de doelstelling zich richt op het verhogen van de arbeidsparticipatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Zeker gezien de stabilisatie van het aantal banen met een laag beroepsniveau en een daling van het aantal banen met een middelbaarberoepsniveau.

²⁷ G. Marlet, 2009: De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden (VOC Uitgevers, Nijmegen).

3.2 Enschede als consumptiestad: woonattracties

Cultuur speelt een prominente rol in de concurrentiepositie van een stad. Steden met een groot en gevarieerd aanbod aan cultuur zijn over het algemeen ook de populaire woonsteden. Deze steden hebben de grootste aantrekkingskracht op hoogopgeleide, creatieve mensen. En aantrekkelijke woonsteden doen het over het algemeen ook economisch beter. Waar hoogopgeleide, creatieve mensen wonen, neemt de werkgelegenheid namelijk meer toe (werken volgt wonen).

Uit eerder onderzoek van Atlas voor gemeenten²⁸ blijkt dat – naast allerlei andere factoren zoals de bereikbaarheid van werk – vooral een groot en divers aanbod aan podiumkunsten in de stad belangrijk is voor de aantrekkingskracht van een stad. Als de omvang en diversiteit van dat culturele aanbod in de stad er, meer dan nu het geval is, voor zorgt dat studenten ook na hun studie in Enschede willen blijven wonen, heeft dat belangrijke positieve effecten voor de voorraad *human capital* in de stad en indirect ook voor de economische vitaliteit. Daarmee zal dan automatisch ook de cultuurdeelname en de maatschappelijke waarde van het culturele aanbod verder toenemen, zodat gemeentelijke subsidies in cultuur maatschappelijk beter te rechtvaardigen zijn. Van de aanwezige culturele sectoren zijn de podiumkunsten en film relatief goed vertegenwoordigd in Enschede. Op het gebied van letteren, erfgoed en beeldende kunst scoort Enschede minder goed ten opzichte van andere steden, maar beter dan andere steden in grensregio's.

De aanwezige universiteit in combinatie met het culturele aanbod zijn belangrijke pijlers waarop de aantrekkingskracht van steden rust. Met deze pijlers, en de interactie daartussen, heeft Enschede een goede troef in handen. Daarnaast blijkt dat het aandeel sociale huurwoningen relatief hoog in Enschede. Ook het aanbod aan hoogwaardige woonmilieus kan daarom helpen om talent vast te houden en aan te trekken.²⁹

²⁸ Marlet, G., Woerkens, C. van, Ponds, R. (2012). Cultuurkaart Enschede, Utrecht: Atlas voor gemeenten.

²⁹ Ponds, R. & Woerkens, C. van (2017). Enschede: van tussenstop naar eindstation? Utrecht: Atlas voor gemeenten.

3.3 Enschede als productiestad: banen

De bereikbaarheid van banen is vergeleken met andere grote steden in Nederland relatief laag in de regio, waardoor Enschede relatief laag scoort op de woonaantrekkelijkheidsindex.³⁰ De bereikbaarheid van banen is een indicator voor de mate waarin er agglomeratievoordelen bestaan. Enschede zet in haar beleid in op het vergroten van de bereikbaarheid van banen door het verbeteren van de verbindingen met andere delen van Nederland als Zwolle, de Achterhoek, Arnhem en Deventer, en de Randstad. Een andere beleidslijn is het slechten van grensbarrières met Duitsland en het aanhalen van de banden met Münster.

Een andere manier om het aantal beschikbare banen te vergroten, is banengroei. Specifiek richt de ambitie van Enschede zich op meer hoogwaardige banen omdat hiermee de kans op het aantrekken en behouden van talent wordt vergroot. Dit is het terrein van ruimtelijk economische beleid. Deze paragraaf gaat in op verschillende beleidsstrategieën: *smart specialisation* (innovatiebeleid), ondernemerschapbeleid, talent en arbeidsmarkt, en netwerken en zichtbaarheid. Deze beleidsterreinen richten zich op het versterken van de sectorstructuur en regionale vestigingsplaatsfactoren, zoals clustering, kennisinfrastructuur, ondernemerschap en financiering.³¹

Slimme specialisatie

De beleidsstrategie *smart specialisation* vindt haar oorsprong in het Europese cohesiebeleid gericht op het verkleinen van regionale verschillen in Europa en het vergroten van de innovatiekracht.³² De gedachte is dat er niet zoiets bestaat als een *one-size-fits-all* strategie als het gaat om het vergroten van het economische verdienvermogen van regio's via innovatie. Door padafhankelijke economische processen verschillen regio's in economische structuur en institutionele context (zie ook tekstkader 2) – het regionale DNA. Bij generiek beleid wordt niet verbijzonderd naar deze regionale verschillen en worden overheidsmiddelen gelijkmatig gespreid over sectoren. Volgens

³⁰ Marlet, G., Woerkens, C. van, Ponds, R. (2012). Cultuurkaart Enschede. Utrecht: Atlas voor gemeenten; CPB (2010). Stad en land, Den Haag: Centraal Planbureau; Atlas voor gemeenten (2019). Enschede en mogelijke verdeelmaatstaven in het sociaal domein, Amsterdam Atlas voor gemeenten.

³¹ Deze regionale condities en beleidsterreinen zijn ontleend aan de studie van Raspe, O., Berge, M. van den, Graaf, T. de (2017). Stedelijke regio's als motoren van economische groei, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

³² Foray, D. (2015). Smart Specialisation. Opportunities and challenges for regional innovation policy, New York: Routledge.

een slimme specialisatiestrategie is het effectiever om de inzet te bundelen op die activiteiten die goed zijn ingebed in de regionale structuur zodat schaal- en agglomeratievoordelen worden benut. Bovendien richt slimme specialisatie zich op een structurele transformatie van minder productieve naar meer productieve activiteiten, zogenaamde *transformative activities*. In andere woorden: activiteiten die goed verbonden zijn met andere activiteiten en die écht vernieuwend zijn.

In die zin is slimme specialisatie eigenlijk niet de juiste benaming, maar is het beter om te spreken van slimme diversificatie:³³ het gaat er niet om dat regio's nóg beter worden in activiteiten waar zij al in zijn gespecialiseerd, maar dat wordt gezocht naar nieuwe activiteiten binnen, of diversificaties op, die bestaande specialisaties zodat de economische structuur ook daadwerkelijk transformeert en het verdienvermogen toeneemt. Dat laatste is van belang omdat bestaande specialisaties, of clusters, in een verzadigings- en uiteindelijk krimpfase kunnen belanden. Wanneer een regio sterk leunt op dergelijke specialisaties en er geen tijdige vernieuwing plaatsvindt, kan de regio terechtkomen in een *lock-in*:³⁴ een groot deel van de technologie, kapitaal- en arbeidsmarkt is in een soort tunnelvisie terechtgekomen gericht op deze sector(en). Het wordt dan steeds moeilijker om tijdig te transformeren en diversifiëren naar meer winstgevende activiteiten via innovatie.

Tekstkader 2: Specialisatie, variëteit en gerelateerde variëteit

In de ruimtelijk economische literatuur is het belang van specialisatie en clustering veelvuldig benadrukt. Door specialisatie en clustering ontstaan externe schaalvoordelen: een gespecialiseerde arbeidsmarkt, gespecialiseerde toeleveranciers en veel kans op kennisoverdracht. Bedrijven kunnen hiervan profiteren. Vaak kan dit alleen als er sprake is van ruimtelijke nabijheid tot deze clustering: onderlinge relaties verlopen soepeler wanneer er regelmatig overleg kan plaatsvinden en er vertrouwen ontstaat tussen actoren.³⁵ Bovendien functioneert de arbeidsmarkt per definitie regionaal: werknemers zijn zelden bereid naar een andere regio te verhuizen voor een nieuwe baan, waardoor baanwisselingen voor het grootste gedeelte binnen de voor mensen acceptabele reistijd plaatsvinden (*daily urban system*). Om te kunnen profiteren van de gespecialiseerde arbeidsmarkt is zodoende ruimtelijke nabijheid een belangrijke voorwaarde.

³³ Frenken, K. (2015). Related variety and economic development.

³⁴ Boschma, R., Frenken, K., Lambooy, J.G. (2015). Evolutie-economie: een inleiding, Bussum: Coutinho.

³⁵ Weterings, A., Oort, F. van, Rapse, O., Verburg, T. (2007). Clusters en economische groei, Planbureau voor de Leefomgeving. Rotterdam: NAI Uitgevers.

Tegenover specialisatie staat economische variëteit.³⁶ Op regionaal niveau betekent dit dat de regionale sectorstructuur een grote variatie aan verschillende activiteiten laat zien. Het voordeel ten opzichte van zeer gespecialiseerde regio's is dat wanneer een sector te maken krijgt met een neergaande fase dit wordt opgevangen door de andere aanwezige sectoren, waardoor de impact op de regio per saldo meevalt. Dit wordt het portfolio-effect van variëteit genoemd. Een ander nadeel van een sterk gespecialiseerde regio is dat de kansen op economische vernieuwing relatief klein zijn. Innovatie ontstaat namelijk vaak wanneer er sprake is van complementariteit: mensen kunnen vooral van elkaar leren als zij verschillende soorten kennis kunnen combineren. Kort door de bocht: mensen kunnen niets van elkaar leren als zij precies hetzelfde weten. Op het niveau van regio's en sectoren betekent dit dat als er veel kansen zijn op interactie tussen verschillende sectoren – via arbeidsmobiliteit en kennisnetwerken – er ook veel kansen zijn voor vernieuwing. Zodoende beïnvloedt de economische structuur van een regio de kansen op vernieuwing.

Een meer recente stroming in de literatuur toont aan dat vooral gerelateerde variëteit van belang is voor innovatie en uiteindelijk economische groei.³⁷ Deze stroming voegt aan het idee van het optreden van leereffecten bij een combinatie van verschillende soorten kennis toe dat er ook niet te veel afstand moet bestaan tussen verschillende soorten kennis. Kort door de bocht: als de kennis en vaardigheden van mensen totaal verschillend zijn, is de afstand te groot om dit te combineren tot nieuwe kennis. Er moet dus enige overlap bestaan in kennis en vaardigheden. Deze literatuurstroming toont aan dat een regionale economische structuur die gekenmerkt wordt door gerelateerde variëteit samenhangt met meer banengroei. Ook is aangetoond dat een dergelijke structuur minder gevoelig is voor economische schokken: het banenverlies in de ene sector kan makkelijker worden opgevangen in de andere sector omdat werknemers met overeenkomstige kennis en vaardigheden makkelijker kunnen switchen tussen sectoren.

Voor regionaal beleid betekent het bovenstaande dat gezocht zou moeten worden naar nieuwe economische activiteiten gerelateerd aan de bestaande economische structuur, ook wel gerelateerde diversificatie genoemd. De kans van slagen is groter omdat er al een bepaalde mate van specialisatie in dit type kennis en vaardigheden bestaat. Door te streven naar voortdurende verdere diversificatie van de economie past de regio zich voortdurend aan. In dit verband wordt ook wel gesproken van adaptatie of veerkracht vooraf:³⁸ door continu te vernieuwen wordt een eenzijdige economische structuur voorkomen die erg gevoelig is voor economische schokken. Ook het versterken van cross-overs tussen gerelateerde sectoren leidt eerder tot vernieuwing. Ook zou het voor meer radicale innovatie belangrijk zijn ook nieuwe, ongerelateerde combinaties tussen sectoren te stimuleren zodat geheel nieuwe combinaties kunnen ontstaan.

³⁶ Frenken, K., Oort, F. van, Verburg, T. (2005). Het gelijk van variëteit, Economische Statistische Berichten. 90e jaargang, nr. 4462.

³⁷ Frenken, K., Oort, F. van & Verburg T. (2007). Related variety, unrelated variety and economic growth, *Regional Studies* 41(5): 685-697.

³⁸ WRR (2013). Naar een lerende economie; investeren in het verdienvermogen van Nederland, Den Haag: Wetenschappelijke raad voor het Regeringsbeleid.

Volgens een slimme specialisatiestrategie is het van belang om als regio niet in te zetten op sectoren maar op activiteiten of maatschappelijke thema's. Daarmee wordt voorkomen dat bestaande sectorspecialisaties worden versterkt zonder daarbij daadwerkelijk te vernieuwen. Deze activiteiten kunnen juist meerdere sectoren beslaan (cross-overs). Juist nieuwe combinaties tussen sectoren leiden tot échte vernieuwing.³⁹

Om dergelijke activiteiten of thema's aan te wijzen is geen eenvoudig proces. De data over de sectorstructuur in Enschede en Twente is daarbij een goed startpunt om te redeneren vanuit bestaande sterktes. Daarnaast is het goed te kijken naar de huidige inbedding van sectoren in de economische structuur en hoe deze nu al zijn gelinkt via arbeidsmarktmobiliteit en kennisnetwerken.⁴⁰ Dit geeft een eerste inzicht in de mogelijkheden tot het versterken van bestaande of het inzetten op nieuwe verbindingen (cross-overs). Het is echter onmogelijk om vanuit de data nieuwe activiteiten aan te wijzen, die activiteiten zijn immers niet voor niets nieuw. Zo zijn ze vaak nog niet te vangen in standaardclassificaties. Hooguit ontstaan vanuit de data zoekrichtingen en dient dit als toetsingskader: in hoeverre passen activiteiten in de bestaande structuur?

Het proces nieuwe activiteiten te benoemen wordt in de literatuur over slimme specialisatie een proces van *entrepreneurial discovery* genoemd. Dit is een bottom-up-proces waarin ondernemers, bedrijven, kennisinstellingen, overheid en gebruikers/bewoners samen prioriteiten formuleren. Daarbij is het noodzakelijk dat niet alleen de gevestigde orde aan tafel zit – veelal voortkomend uit de bestaande, sterke specialisaties – maar ook de uitdagers (vernieuwers) van die orde. In dit verband wordt ook wel gesproken over conservatief *picking winners* sectorbeleid – bestaande specialisaties nog verder versterken – versus meer progressief *backing challengers* – de vernieuwers van de bestaande structuren.

De activiteiten zijn idealiter niet te breed, zoals bedrijfssectoren of een thema als klimaat, maar ook niet te smal, zoals individuele projecten. Foray (2015)

³⁹ Janssen, M., Roelandt, T., Wiel, H. van der (2017). Nieuwe industriepolitiek draait vooral om nieuwe combinaties van kennis, Mejudice: <https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/nieuwe-industriepolitiek-draait-vooral-om-nieuwe-combinaties-van-kennis>.

⁴⁰ Oort, F. van, Weterings, A., Nederlkoska, L., Neffke, F. (2015). Ruimte geven aan economische vernieuwing, Den Haag: PBL; Berge, M. van den, Weterings, A., Raspe, O. (2016). Kennis van eco-technologie, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

noemt een aantal voorbeelden.⁴¹ Het benoemen van nanotechnologie als speerpunt is te breed en bovendien weinig onderscheidend, iedere regio wil iets met nanotechnologie. Ook is het benoemen van de pulp- en papierindustrie te breed en bovendien weinig vernieuwend. Wat meer potentie heeft, is het benoemen van toepassingsgebieden van nanotechnologie als vernieuwingsimpuls in bestaande sectoren, zoals in de pulp- en papierindustrie. Een slimme specialisatiestrategie richt zich dus op toepassingsgebieden, dat wil zeggen de daadwerkelijke ontwikkeling van producten en diensten en niet alleen op de kennisontwikkeling (op universiteiten).

Voorts zijn de projecten experimenteel van karakter, waardoor er ook een kans op falen is. Door voortdurende monitoring van een duidelijke set aan indicatoren kan de kans op falen tot een minimum worden beperkt. Het kan helpen om daar duidelijk meetbare doelstellingen aan te verbinden. Zoals het formuleren van concrete maatschappelijk doelen, over bijvoorbeeld klimaat, vergrijzing, mobiliteit, waar bedrijven zich aan committeren – ook wel missiegedreven innovatiebeleid genoemd.⁴²

Tot slot is het goed op te merken dat een slimme specialisatiestrategie geen doel op zich is. Er hebben vele collectieve processen van *entrepreneurial discovery* plaatsgevonden waar de overheid niet bij betrokken is geweest. Er is urgentie voor nodig. In Enschede zou deze urgentie voort kunnen komen uit een beperkt aandeel in en beperkte groei van hoogwaardige banen en de daarmee samenhangende conjunctuurgevoeligheid.

Tekstkader 3: Speerpunten Enschede en omgeving

Omdat de sectorstructuur in Enschede en vooral Twente niet bijdraagt aan banengroei is transformatie richting meer productieve activiteiten van belang. In de omgevingsagenda Oost-Nederland worden voor Twente technologische speerpunten genoemd: fotonica, nanotechnologie, software, mechatronica (maakindustrie 4.0), medische technologie en agrofood. Ook het energiecluster wordt genoemd. In de Agenda voor Twente zijn thema's benoemd als 'techniek als motor' en 'circulaire economie en duurzaamheid'. Novel-T, dat een brugfunctie tussen onderwijs, bedrijfsleven en overheid vervult, noemt: big data, photonics, security, energy, medtech, robotics, unmanned systems en materials. In de gemeentebegroting

⁴¹ Foray, D. (2015). Smart Specialisation. Opportunities and challenges for regional innovation policy, New York: Routledge.

⁴² Janssen, M., Hekker, M., Frenken, K. (2019). Missiegedreven innovatiebeleid: Twee vliegen in één klap? Mejudice: <https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/missiegedreven-innovatiebeleid-twee-vliegen-in-eeen-klap>

worden 'Duurzame klimaatbestendige stad' als thema genoemd en robotica, medtech en onbemande (luchtvaart)systemen. Voorts worden in een acquisitieprogramma HTSM, safety & security, drones, fabrics, maakindustrie, zakelijke diensten, creatieve industrie, ICT, zorg (inclusief medtech, life sciences en health) en detailhandel genoemd. Citymarketing Enschede zet in op drones, gezondheid, klimaat en slimme materialen. Technology Base Twente zet sterk in op HTSM gerelateerd aan maatschappelijke uitdagingen.

Deze studie maakt geen analyse van de doelmatigheid van dergelijke initiatieven. Wel lijkt een eerste inspectie erop te wijzen dat het van belang is nader te concretiseren naar toepassingsgebieden (*transformative activities*), meer meetbare doelen te stellen en te stroomlijnen op regionaal niveau. De regiodeal Twente lijkt hier overigens een eerste voorbeeld van.

Bij slimme specialisatie gaat het zeker ook over de snelgroeiende dienstensector, nu nog zelden genoemd. Juist vanuit de dienstensectoren zijn er cross-overs (te maken) met de sterke hightechsectoren in Enschede.⁴³ Veel van het geld in de waardeketen van hightech-industriesectoren wordt verdiend in dienstensectoren, zoals hoofdkantoren, marketing, advies en vormgeving, terwijl veel van de eigenlijke productie elders plaatsvindt.⁴⁴ In de analyse van de sectorstructuur van Enschede valt in positieve zin de groei van de ICT en de creatieve industrie op. Hoewel nog klein in aandeel, zeker vergeleken met de sterke clusters in de Randstad, kunnen deze sectoren de commerciële potenties van techniek benutten en in verbinding brengen met andere toepassingsgebieden. Minder positief wat betreft banenontwikkeling maar wel belangrijk in dit opzicht is de sector onderzoek en advies met een sterke link met het goed ontwikkelde onderwijssysteem in Enschede.

Ondernemerschapbeleid

Een manier om talent te binden aan de regio én banen te creëren is het stimuleren van ondernemerschap. Zelfstandigen en ondernemers zullen zich niet snel verplaatsen, zeker niet wanneer zij hun beroep aan of bij huis kunnen uitvoeren. Daarnaast kan ondernemerschap ervoor zorgen dat de aanwezige kennis in de regio ook economisch wordt benut.

Voor een deel kan hier op worden aangestuurd door ondernemerschap meer centraal te stellen op scholen en universiteiten. Daarnaast kan de lokale overheid ondersteunend zijn door te kijken welke schakels en interacties in

⁴³ Janssen, M. (2015). Cross-specialization and structural holes: The case of the Dutch Topsectors, Papers in Evolutionary Economic Geography, Utrecht University.

⁴⁴ Kraemer, L., Linden, G., & Dedrick, J. (2011). Capturing Value in Global Networks: Apple's iPad and iPhone. Working Paper.

het ondernemerschapssysteem ontbreken, zoals financiering, scholing en training en netwerken.⁴⁵ In Twente lopen er op dit gebied al veel initiatieven, via de universiteit ('meest ondernemende Universiteit van Nederland'),⁴⁶ ondernemerschaps-programma's op Saxion Hogeschool en via Novel-T.

Arbeidsmarkt en talent

Recent afgestudeerde hoogopgeleiden zijn erg flexibel en hebben een relatief hoge verhuisgeneigdheid, zowel op het gebied van wonen als op het gebied van werken. Ze zijn veel minder gebonden dan mensen met partners, kinderen, vaste contracten. Gevolg is dat ze, veel meer dan werkenden die al verder in hun carrière zijn, zullen reageren op persoonlijke, huishoudelijke en economische omstandigheden die via beleid niet eenvoudig zijn te beïnvloeden.⁴⁷ Lokale overheden kunnen sturen op de juiste voorwaarden voor het behoud van talent dat zich reeds op jonge leeftijd in de regio heeft gevestigd. Naast woonbeleid gericht op starters en huishoudens in de gezinsvormende fase is werk een belangrijke factor. Sturen hierop kan naast slimme specialisatie en ondernemerschapsbeleid, via arbeidsmarktbeleid, zoals het binden van talent aan bedrijven via stages en startersbanen en het (door)ontwikkelen van (vak)opleidingen.

Netwerkkracht en zichtbaarheid

Uit een beleidsanalyse in succesvolle stedelijke regio's blijkt dat er achter een sterke beleidslijn vaak een grote betrokkenheid en/of een gedeeld gevoel van urgentie schuilging.⁴⁸ Bijvoorbeeld de regionale samenwerking en beleidsprogramma's die voortkwamen uit de neergang van de elektro-industrie in Eindhoven en München of het vertrek van bevolking tijdens de suburbanisatie in Amsterdam. Een gemeenschappelijk doel met sterke netwerken tussen overheid, bedrijfsleven en onderwijs kan zo'n gevoel van urgentie bewerkstelligen en daarmee de stroomlijning van inzet en middelen. Ook afstemming met en zichtbaarheid bij andere overheidslagen als de provincie en het Rijk zijn van belang (*multilevel governance*).⁴⁹

⁴⁵ Stam, E. (2014). Ecosystemen voor ambitieus ondernemerschap, Economisch Statistische Berichten, jaargang 99 (46985); Stam, E. (2015). Entrepreneurial Ecosystems and Regional Policy: A Sympathetic Critique, *European Planning Studies* 23(9): 1759-1769.

⁴⁶ <https://www.utwente.nl/nieuws/2019/12/26357/universiteit-twente-heeft-opnieuw-grootste-maatschappelijke-impact>, geraadpleegd 20-07-2020.

⁴⁷ Venhorst, Koster, Van Dijk (2013). Geslaagd in de stad, URSI Research Report 344, Rijksuniversiteit Groningen.

⁴⁸ Raspe, O., Berge, M. van den, Graaff, T. de (2017). Stedelijke regio's als motoren van economische groei, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

⁴⁹ Teisman, G. (2016). Licht in de samenwerking, hard in de uitvoering. Den Haag: Platform 31.

Tot slot zijn netwerken met andere regio's relevant gezien de beperkte agglomeratiekracht van Enschede (het 'lenen van je burens' principe). Van belang hierbij is dat er voor beide partijen iets te winnen valt, oftewel er moet sprake zijn van complementariteit. Dat bepaalde netwerken nu nog niet (volledig) tot stand zijn gekomen tussen kennisinstellingen of industrieën kan erop duiden dat er te veel kennisasymmetrie bestaat. Dit is bijvoorbeeld het geval tussen een 'leidende regio' versus een 'catching up' regio. De tweede zal graag leren van de eerste, maar voor de eerste is deze noodzaak er mogelijk niet. Analyses naar de economische complementariteit tussen regio's, zoals momenteel in een update van de *De Kracht van Oost-Nederland* wordt gedaan voor Oost-Nederland en Duitse regio's,⁵⁰ bieden hiervoor aanknopingspunten. Dit hoofdstuk sluit af met de kansen die er liggen over de grens.

3.4 Schematische weergave Koers van Enschede

Onderstaand schema vat bovenstaande elementen samen in een analysekader dat richting geeft aan de koers van Enschede. De hoofdelementen zijn productiestad, bevolkingssamenstelling en consumptiestad. De consumptiestad bepaalt de aantrekkingskracht op de bevolking (bevolkingssamenstelling ← consumptiestad). De relatie productiestad en bevolkingssamenstelling werkt twee kanten op (↔): talent trekt bedrijven aan (werken volgt wonen) maar zonder hoogwaardige banen is het lastig om talent te behouden voor de stad (wonen volgt werken).

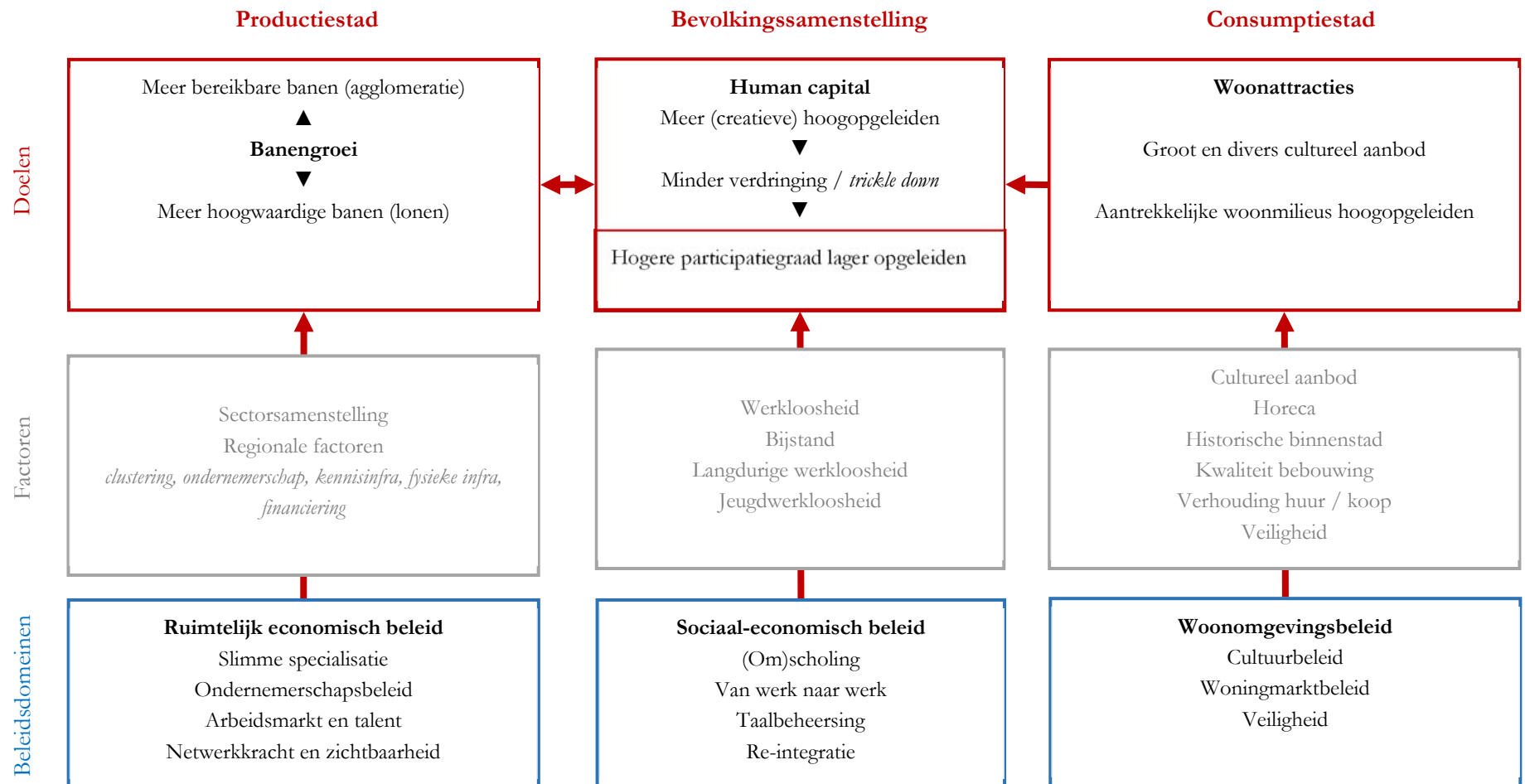
De hoofdelementen productiestad, bevolkingssamenstelling en consumptiestad zijn opgedeeld in doelen, factoren en beleidsdomeinen. Het hoofddoel binnen het vakje consumptiestad is het verbeteren van de woonattractiviteit via de woonattracties cultureel aanbod en woonmilieus. De factoren daarbij zijn in het grijze vakje daaronder opgesomd. De factoren zijn net als de doelen meetbaar. Het beleidsdomein behorende bij consumptiestad is samengevat in 'woonomgevingsbeleid', dat erop gericht is de woonattractiviteit te vergroten (rode pijl naar boven).

⁵⁰ Dit jaar te verschijnen. Het betreft een onderzoek naar de economische complexiteit van industrieën in Oost-Nederland enerzijds en Duitsland anderzijds. Indien de productie in Duitse regio's gepaard gaat met een geheel ander type kennis of een veel hogere mate van complexiteit dan in Oost-Nederland of andersom, zijn er minder aanknopingspunten voor leereffecten via nieuwe netwerken. Daar waar er sprake is van complementariteit zijn er meer aanknopingspunten.

Het vakje *human capital* benoemt het doel van Enschede om meer (creatieve) hoogopgeleiden aan te trekken. In beperkte mate zal dit leiden tot enige groei van laagbetaalde banen - bij voldoende banengroei en daarmee beperkte verdringing van laag- door hoog- of middelbaar opgeleiden. Gezien de beperkingen van *trickle down* is 'hogere participatie laagopgeleiden' in een subvakje geplaatst. Voor een groot deel zal dit via sociaal-economisch beleid gericht op de onderkant van de arbeidsmarkt moeten worden bewerkstelligd (rode pijl naar boven), en niet per definitie via de aanvliegroute 'productiestad'.

Het doel 'banengroei' via een hogere bereikbaarheid van banen en het sturen op meer hoogwaardige banen zal afhangen van de hoeveelheid *human capital* in de regio, maar tegelijkertijd ook bijdragen aan het behoud hiervan via hoogwaardige werkgelegenheid (\leftrightarrow). Daarnaast bestaat er een relatie met minder verdringing: meer hoogwaardige banen zorgen voor meer baankansen onder hoogopgeleiden en daarmee minder verdringing van laagbetaalde banen. Het beleidsdomein behorende bij het doel 'banengroei' is samengevat als ruimtelijk economisch beleid (rode pijl naar boven). Dit loopt via de factoren sectorsamenstelling – sturen op gerelateerde diversificatie – en regionale factoren – clustering, ondernemerschap, kennisinfrastructuur, fysieke infrastructuur en financiering.⁵¹

⁵¹ Ontleend aan: Raspe, O., Berge, M. van den, Graaff, T. de(2017). Stedelijke regio's als motoren van economische groei, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

3.5 Stad én ommeland

De groei van de stad Enschede vindt niet in isolatie plaats. Hoewel de stad harder groeit dan haar ommeland heeft zij het ommeland hard nodig en andersom. Zoals uit eerder onderzoek van Atlas voor gemeenten blijkt, migreren veel jongeren vanuit het ommeland voor studie naar de stad Enschede.⁵² Op latere leeftijd, wanneer zij beginnen aan hun eerste baan (carrièrestartmigratie) of in de gezinsvormende fase, verlaten veel jonge huishoudens de stad weer. Een aanzienlijk deel vertrekt naar andere, veelal grotere steden (vaak in de Randstad), maar een belangrijk deel verhuist naar omliggende kernen als Losser, Haaksbergen, Borne, Hengelo, Hof van Twente en Oldenzaal,⁵³ of iets verder over de grenzen van Twente, zoals naar Zwolle, Deventer, Almelo en de Achterhoek. Zij verruilen Enschede voor een ruimere gezinswoning in een groenere en kindvriendelijke omgeving, maar met de gemakken van de stad nog steeds op acceptabele afstand. Voor het binden van talent aan de regio speelt het ommeland dus een belangrijke rol en is er beleidsmatig op regionaal niveau afstemming nodig over de benodigde woonmilieus.

Tegelijkertijd is de aantrekkelijkheid van het ommeland om er te wonen afhankelijk van de bereikbaarheid van banen en de grootstedelijke voorzieningen die Enschede biedt. Hoewel de agglomererende werking van de centrale stad en de schaalvergroting van voorzieningen veelal heeft geleid tot een afname van het aantal voorzieningen en hieraan gerelateerde leegstandsproblematiek in kernen en middelgrote steden, zorgt de aanwezigheid van een centrale stad binnen acceptabele reisafstand ook voor de levensvatbaarheid van deze kernen en middelgrote steden. Zonder deze centrale stad zou de kans op vertrek van jongeren en jonge gezinnen uit de regio (nog) groter zijn. Voor omliggende kernen en middelgrote steden is het dan ook zaak deze realiteit te accepteren en het voorzieningenniveau af te stemmen op de centrale stad en samen te werken waar mogelijk, zoals het recente voorbeeld van een gezamenlijk poppodium voor Enschede en Hengelo.⁵⁴

⁵² Ponds, R. & Woerkens, C. van (2017). Enschede: van tussenstop naar eindstation? Utrecht: Atlas voor gemeenten.

⁵³ Kennispunt (2018). Migratie nader bekeken. Presentatie Edwin van der Wiel.

⁵⁴ Gijsel, R. van (23-02-2020). Metropool is het eerste Nederlandse poppodium dat in twee steden programmeert. Volkskrant, 23 februari 2020.

Bovendien zijn niet alle banen in Enschede te vinden en volgt de banengroei in de rest van Twente die van Enschede op korte afstand; de arbeidsmarkt functioneert op regionaal niveau. Dat vraagt ook om regionale afstemming van arbeidsmarktvraagstukken. Ook bedrijfsrelaties spelen een rol. Centrale steden zijn bovengemiddeld betrokken bij relaties met bedrijven in andere gemeenten binnen de regio.⁵⁵ De binding van bedrijven verloopt dus niet alleen via de regionale arbeidsmarkt (het niveau van woon-werkverkeer), ze zijn deels ook onderling verbonden in regionale netwerken van samenwerking en aan- en uitbesteding. Tot slot staat de woningbouwopgave vaak op gespannen voet met het behouden van de maakindustrie voor de stad,⁵⁶ waarin de omliggende regio een rol kan spelen. Hier past een faciliterend, ruimtelijk beleid gericht op infrastructuur, planning van bedrijventerreinen en bestuurlijke afstemming.

In andere woorden, beleidsvorming dient zoveel mogelijk op het niveau van het *daily urban system* plaats te vinden: het gebied rond de centrale stad waarbinnen zich het merendeel van de dagelijkse verplaatsingen afspeelt voor onder meer woon-werkverkeer, gebruik van voorzieningen en sociale contacten. Steden en omliggende dorpen, kernen en middelgrote steden zijn complementair en hebben elkaar hard nodig.⁵⁷ Ook omdat gemeenten steeds meer taken en verantwoordelijkheden krijgen op het gebied van jeugdzorg, werk, inkomen en zorg, die op de schaal van een enkele gemeente moeilijk te behappen zijn. Kortom, in plaats van te kijken naar groei op het niveau van gemeenten, zou de focus moeten liggen op de groei van de regio als geheel.

3.6 Groeien over de grens

De ligging aan de grens brengt nadelen met zich mee. Marlet et al (2014) spreken in dit verband ook wel van de geamputeerde agglomeratie (zie figuur 3.1). Zonder grens zou het aantal bereikbare banen en voorzieningen in Enschede veel hoger liggen en daarmee de agglomeratievoordelen (zie tekstkader 4). De bereikbaarheid van banen zou in Twente met veertig

⁵⁵ Van Oort et al. (2006). Economische netwerken in de regio, Den Haag: Ruimtelijk planbureau, Rotterdam: NAI Uitgevers.

⁵⁶ <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/oprukkende-woningbouw-jaagt-economische-motoren-te-makkelijk-de-stad-uit/>, geraadpleegd 7 mei 2020.

⁵⁷ Marlet G. en Woerkens, C. van (2014). De gemeentekaart van Nederland, Utrecht: Atlas voor gemeenten.

procent toenemen in een scenario waar er helemaal geen grensbarrières zouden zijn.⁵⁸

Tekstkader 4: Agglomeratievoordelen en grensregio's

Agglomeratievoordelen dragen bij aan het presteren van bedrijven, bijvoorbeeld door een grote keuze uit toeleveranciers, meer afzetmogelijkheden dichtbij huis, een gespecialiseerde en grote arbeidsmarkt een hoge concentratie aan *human capital* waardoor er veel kansen bestaan voor kennisuitwisseling. Door een breed aanbod aan banen liggen de lonen in stedelijke agglomeraties hoger. Samenvattend noemen we bovenstaande **productievoordelen**.

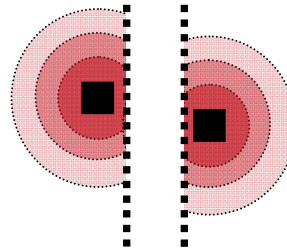
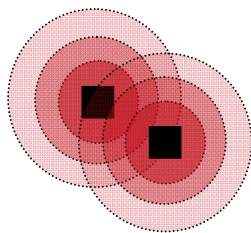
Behalve meer kans op werk en een hoger loon leveren grote agglomeraties huishoudens volgens een andere tak van sport, de stedelijke economie (*urban economics*), ook **consumptievoordelen** op. Edward Glaeser benadrukt in zijn *consumer city* theorie het belang van specifiek stedelijke consumptiemogelijkheden die steden aantrekkelijke woonplekken maken.⁵⁹ Het gaat hierbij om een combinatie van een groot en divers aanbod aan cultuur, horeca, winkels – zogenaemde *amenities* – die uniek zijn voor grotere agglomeraties, omdat er een grote kritische massa voor nodig is.

Hoewel grensregio's door hun ligging ten opzichte van andere gebieden in Nederland in het nadeel lijken te zijn, liggen er op dit gebied juist ook kansen voor deze regio's. Afhankelijk van de ligging van een regio ten opzichte van steden in België en Duitsland lonken er agglomeratievoordelen aan de andere kant van de grens die momenteel niet worden benut. Marlet et al. noemen de huidige situatie van veel grensregio's ook wel 'geamputeerde agglomeratie', verbeeld in figuur 3.1.

Figuur 3.1: De 'geamputeerde' agglomeratie in grensregio's

Steden en regio's in 'binnenland'

Steden en regio's bij de grens

⁵⁸ Berge, M. van den, Middeldorp, M., Burema, F. (2020). Kansen zonder Grenzen? Amsterdam: Atlas voor gemeenten.

⁵⁹ Glaeser, E., Kolko, J., Saiz, A. (2001). Consumer City, in: Journal of Economic Geography 1,1, pp. 27-50.

Een dergelijke situatie is echter utopisch. Op dit moment werkt tussen de twee tot vijf procent van de beroepsbevolking net zo makkelijk over de grens als in Nederland (de grensweerstand is 98%). De barrières op het gebied van taal, cultuur, schoolsystemen en fiscale en administratieve regelgeving zijn dermate groot dat het honderd procent slechten hiervan niet realistisch is op de middellange termijn. Bij een afname van tien procent is de toename in bereikbare banen acht procent.⁶⁰ In verhouding tot het slechten van culturele en institutionele barrières heeft het simpelweg verbeteren van de fysieke bereikbaarheid maar beperkte effecten, omdat door reistijdwinst alleen, zonder het slechten van culturele en institutionele barrières, de interacties tussen de regio's niet veel zullen toenemen.⁶¹

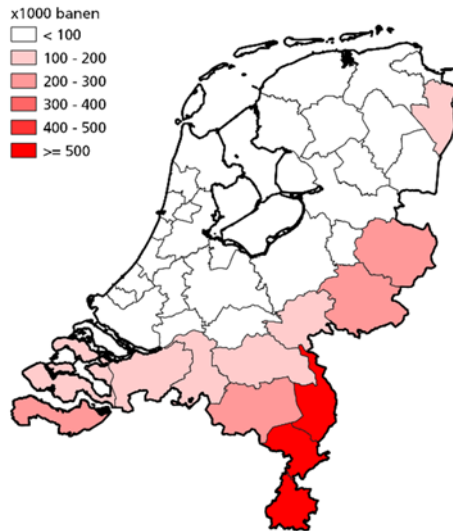
Ook zijn de kansen voor Twente relatief beperkt ten opzichte van grensregio's in Limburg en Zeeland (Zeeuws-Vlaanderen). Dit heeft te maken met de mate van stedelijkheid over de grens. Terwijl er relatief veel grote steden over de Zeeuwse grens in België en over de Limburgse grens in Duitsland liggen, ligt Münster als dichtstbijzijnde grote stad over de Twentse grens op relatief grote afstand. Hierdoor tellen deze banen minder zwaar mee, omdat deze afstand aan de grenzen ligt van wat mensen bereid zijn te reizen voor hun werk. Onderstaande figuur toont de regionale verschillen in de toename van de bereikbaarheid van banen bij het volledig slechten van grensbarrières.

⁶⁰ Berge, M. van den, Middeldorp, M., Burema, F. (2020). Kansen zonder Grenzen? Amsterdam: Atlas voor gemeenten.

⁶¹ Ponds, R. & Woerkens, C. van (2017). Qua Vadis Enschede. Agglomeratievoordelen en vier opties voor een betere bereikbaarheid, Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Figuur 3.2: Toename aantal bereikbare banen bij slechten van grensbarrières

Vershil in aantal bereikbare banen zonder grensbarrières

Bron: Berekeningen Atlas voor gemeenten

De afstand van Münster tot Enschede om te profiteren van het wederzijdse stedelijke voorzieningenniveau is daarnaast te groot, omdat de gemiddelde reisbereidheid voor voorzieningen veel lager is dan die voor werk. Dat neemt niet weg dat er winst valt te halen uit het slechten barrières op het gebied van taal, cultuur en instituties. De toename in aantal bereikbare banen zal bijdragen aan de woonaantrekkelijkheid van Enschede, met bovenstaande kanttekeningen in het achterhoofd. Daarnaast kan het vergroten van de netwerkkracht lonen. Juist in regio's met een beperkte agglomeratiekracht is het van belang om via netwerken op zoek te gaan naar complementariteit op het gebied van kennis en economie elders.⁶² Dat kan via gezamenlijke onderzoeksprojecten met universiteiten, Europese samenwerkingsprojecten en het leren van concurrerende regio's.⁶³ Om te beoordelen wat écht werkt, is

⁶² Oort, F. van, et al. (2015). Van agglomeratie- naar netwerkkracht, Economische Statistische Berichten 100(4703): 70-73.

⁶³ Raspe, O., Berge, M. van den, Graaff, T. de (2017). Stedelijke regio's als motoren van economische groei, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving; PBL (2012). De internationale concurrentiepositie van de topsectoren, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

het systematisch monitoren en evalueren van de effectiviteit van beleidsmaatregelen en -experimenten in meerdere grensgebieden nodig.⁶⁴

Tot slot is het goed stil te staan bij de genoemde complementariteit over de grens. Dit is om twee redenen relevant. Ten eerste wat betreft de mate waarin geprofiteerd kan worden van de arbeidsmarkt over de grens. Het voorgaande nam alleen het absoluut aantal bereikbare banen bij het slechten van grensbarrières in ogenschouw. Daarmee wordt geen rekening gehouden met verschillen in sectorsamenstelling. Als de sectorsamenstelling aan de ene kant van de grens sterk verschilt van die aan de andere kant van de grens zullen werknemers meer moeite hebben om een geschikte baan over de grens te vinden, omdat de meeste banen heel andere vaardigheden vereisen dan die waarover zij beschikken.⁶⁵ Ten tweede is dit van belang voor het versterken van kennisnetwerken: in hoeverre bestaat er complementariteit zodat van elkaar geleerd kan worden? Hoewel het inschatten van deze kansen vraagt om een fijnmazige analyse van de complementariteit over de grens wat betreft sectorstructuur en kennis,⁶⁶ laten Weterings et al. (2015) zien dat qua sectorspecialisaties in Twente en over de grens er relatief gezien enige overlap bestaat op het gebied van bouw en zakelijke diensten. Van Oort et al. (2015) concluderen wat betreft de industrie dat er overlap bestaat ten aanzien van hightech-systemen en materialen, chemie en food.⁶⁷ In overeenstemming met Weterings et al. (2015) gaat dit ook op voor de bouw en financiële diensten en groothandel (als onderdeel van logistiek).⁶⁸

⁶⁴ CPB (2016). De arbeidsmarkt aan de grens met en zonder grensbelemmeringen, Den Haag: Centraal Planbureau.

⁶⁵ Weterings, A. & Gessel-Dabekaussen, G. (2015). Arbeidsmarkt zonder grenzen, Den Haag: PBL.

⁶⁶ Zie ook: Berge, M. van den, Middeldorp, M., Burema, F. (2020). Kansen zonder Grenzen? Amsterdam: Atlas voor gemeenten.

⁶⁷ Oort, F. van, Weterings, A., Nedelkoska, L., Neffke, F. (2015). Ruimte geven aan economische vernieuwing. Arbeidsmobiliteit en skill-gerelateerdheid in Nederlandse regio's.

⁶⁸ Wat betreft logistiek zijn de studies moeilijk vergelijkbaar in verband met verschillen in sectorindeling.

Literatuur

Atlas voor gemeenten (2019). Enschede en mogelijke verdeelmaatstaven in het sociaal domein, Amsterdam: Atlas voor gemeenten,.

Atzema, O., Renooy, P., Hospers, G.J., Teisman, G., Oort, F. van, Tordoir, P. (2017). Werkdocument – De kracht van Oost-Nederland. Een economisch-geografische analyse, versie 4 (Amsterdam, Den Haag, Enschede, Nijmegen, Rotterdam & Utrecht).

Berge, M. van den, Weterings, A., Raspe, O. (2016). Kennis van eco-technologie, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Berge, M. van den, Middeldorp, M., Burema, F. (2020), Kansen zonder Grenzen? Amsterdam: Atlas voor gemeenten.

Berry, Christopher R. and Glaeser, Edward L. (2005). The Divergence of Human Capital Levels across Cities, *Papers in Regional Science* 84(3):407–44.

Boschma, R., Frenken, K., Lambooy, J.G. (2015). *Evolutionaire economie: een inleiding*, Bussum: Coutinho.

CPB (2010). *Stad en land*, Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB (2016). *De arbeidsmarkt aan de grens met en zonder grensbelemmeringen*, Den Haag: Centraal Planbureau.

De Kracht van Oost (2017). *Werkdocument de kracht van Oost-Nederland*. Regioplan, ESD2, IHS, Ruimtelijk Economische Atelier Tordoir (Amsterdam, Den Haag, Enschede, Nijmegen, Rotterdam en Utrecht).

EIB (2019). *De kwalitatieve woningvraag in Twente. Een herijking van de prognoses tot 2030*, Amsterdam: Economische Instituut voor de Bouw.

Foray, D. (2015). *Smart Specialisation. Opportunities and challenges for regional innovation policy*, New York: Routledge.

Frenken, K., Oort, F. van, Verburg, T. (2005). Het gelijk van variëteit, *Economische Statistische Berichten*. 90e jaargang, nr. 4462.

Frenken, K., Oort F. van & Verburg, T. (2007). Related variety, unrelated variety and economic growth, *Regional Studies* 41(5): 685-697.

Glaeser, E., Kolko, J., Saiz, A. (2001). Consumer City, in: *Journal of Economic Geography* 1,1, pp. 27-50.

Glaeser, E., Ponzetto, G., Tobio, K. (2013). Cities, Skills, and Regional Change. in *Regional Studies* 53(9):1689–99.

Graaff, T., Oort, F. van & Florax, R. (2012). Sectoral heterogeneity, accessibility and population–employment dynamics in Dutch cities, *Journal of Transport Geography* (25) pp. 115-127.

Janssen, M. (2015). Cross-specialization and structural holes: The case of the Dutch Topsectors, *Papers in Evolutionary Economic Geography*, Utrecht University.

Janssen, M., Hekker, M., Frenken, K. (2019). Missiegedreven innovatiebeleid: Twee vliegen in één klap? Mejudice: <https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/missiegedreven-innovatiebeleid-twee-vliegen-in-een-klap>

Kraemer, L., Linden, G. and Dedrick, J. (2011). Capturing Value in Global Networks: Apple's iPad and iPhone. Working Paper.

Marlet, G. (2009). De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden, Nijmegen: VOC Uitgevers.

Marlet, G., Woerkens, C. van, Ponds, R. (2012). Cultuurkaart Enschede. Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Marlet, G. en Woerkens, C. van (2014). De gemeentekaart van Nederland, Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., Woerkens, C. van (2014). Groeien aan de grens, Nijmegen: VOC Uitgevers.

Marlet, G., Ponds, R., Woerkens, C. van, Zwart, R. (2015). Participatiewijzer Enschede. Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Moretti, E. (2004). Workers' Education, Spillovers, and Productivity: Evidence from Plant-Level Production Functions, *American Economic Review* 94:656–90.

Moretti, E. (2012). *The new geography of jobs*, New York: HMH Books.

OECD (2006). *OECD Employment Outlook*. Parijs: OECD

Oort, F. van, et al. (2006). *Economische netwerken in de regio*. Den Haag: Ruimtelijk planbureau, Rotterdam: NAI Uitgevers.

Oort, F. van, Graaff, T. de, Boschma, S. (2008). *Woon-werk dynamiek in Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau. Rotterdam: NAI Uitgevers.

Oort, F. van, et al. (2015). Van agglomeratie- naar netwerkkracht, *Economische Statistische Berichten* 100(4703): 70-73.

Oort, F. van, Weterings, A., Nederlkoska, L., Neffke, F. (2015). *Ruimte geven aan economische vernieuwing*, Den Haag: PBL.

PBL (2012). *De internationale concurrentiepositie van de topsectoren*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

PBL (2016). *De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijke ongelijkheid en opties voor beleid*. Ruimtelijke verkenningen 2016, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Ponds, R., Marlet, G. & Woerkens, C. van (2015). *Trickle down in de stad*, Den Haag: Platform31.

Ponds, R. & Woerkens, C. van (2017). *Qua Vadis Enschede. Agglomeratievoordelen en vier opties voor een betere bereikbaarheid*. Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Ponds, R. & Woerkens, C. van (2017). *Enschede: van tussenstop naar eindstation?* Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Rauch, James E. (1993). Productivity Gains from Geographic Concentration of Human Capital: Evidence From the Cities, *Journal of Urban Economics* 34(3905):380–400.

Raspe, O., Berge, M. van den, Graaff, T. de (2017). *Stedelijke regio's als motoren van economische groei*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Royal Haskoning DHV & Urhahn, (2020): *Omgevingsagenda Oost-Nederland*.

Stam, E. (2014). Ecosystemen voor ambitieus ondernemerschap, *Economische Statistische Berichten*, jaargang 99 (4698S).

Teisman, G. (2016). *Licht in de samenwerking, hard in de uitvoering*, Den Haag: Platform 31.

Venhorst, Koster, Van Dijk (2013). *Geslaagd in de stad*, URSI Research Report 344, Rijksuniversiteit Groningen.

Vermeulen, W., Teulings, C., Marlet, G., Groot, H. de (2016). *Groei en Krimp. Waar moeten we bouwen – en waar vooral niet?* Nijmegen: VOC uitgevers.

Weterings, A. & Gessel-Dabekaussen, G. (2015). *Arbeidsmarkt zonder grenzen*, Den Haag: PBL.

Weterings, A., Oort, F. van, Rapse, O., Verburg, T. (2007). *Clusters en economische groei*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Rotterdam: NAI Uitgevers.

WRR (2013). *Naar een lerende economie; investeren in het verdienvermogen van Nederland*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Bijlagen

	Enschede				Twente			
	Specialisatie	Groeivoet	% banen	Banen abs	Specialisatie	Groeivoet	% banen	Banen abs
Voedingsmiddelenindustrie	1.16	0.8%	1.7%	1500	1.08	0.6%	1.7%	5220
Kledingindustrie	1.69	-7.1%	0.3%	220	2.50	-2.3%	0.5%	1560
Overige industrie	1.21	-4.1%	2.3%	1980	1.38	-1.3%	3.1%	9730
Chemie	2.06	-1.1%	2.3%	2040	1.40	0.0%	1.7%	5370
Basismetalaalindustrie				10	0.51	-3.6%	0.1%	380
Machine-industrie	0.75	0.7%	1.9%	1620	1.85	0.9%	4.5%	14350
Elektro-industrie	0.82	2.7%	0.7%	650	2.40	1.3%	2.1%	6570
Transportmiddelenindustrie				80	0.26	2.6%	0.2%	560
Delfstoffenwinning				0	1.32	1.5%	0.1%	420
Groothandel	0.94	1.0%	6.5%	5650	1.09	2.3%	7.9%	25000
Logistiek	0.59	-2.9%	2.4%	2110	0.71	-0.8%	3.1%	9910
Detailhandel en reparatie	0.97	1.3%	10.8%	9410	1.12	1.0%	12.2%	38660
Horeca	0.89	5.4%	5.1%	4420	0.94	2.6%	4.8%	15050
Overige consumentendiensten	0.90	1.2%	5.6%	4840	0.82	1.5%	5.1%	16190
Onroerend goed	1.15	4.8%	1.3%	1090	0.82	1.9%	0.8%	2590
Bank- en verzekeringswezen	0.48	-4.6%	1.1%	920	0.46	-4.0%	1.0%	3203
Advisering en onderzoek	0.93	-0.3%	7.1%	6190	0.78	1.6%	6.5%	20460
ICT en media	1.05	2.5%	4.4%	3840	0.70	2.5%	2.9%	9295
Overige zakelijke diensten	1.20	6.0%	7.5%	6470	0.89	2.9%	5.1%	16189
Uitzendbureaus	0.88	-1.0%	0.3%	260	0.64	-1.1%	0.2%	670
Gezondheids- en welzijnszorg	1.26	0.1%	19.4%	16860	1.04	0.6%	16.4%	51895
Overheid, onderwijs	1.38	0.2%	14.5%	12580	0.93	-0.6%	9.5%	29959
Bouw	0.63	-0.3%	3.8%	3340	1.19	-1.0%	7.0%	22128
Landbouw	0.28	-2.8%	0.8%	690	1.17	-2.2%	3.4%	10621